

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Філологічний факультет

Кафедра історії та культури української мови

**ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ НЕВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ
ПОВЕДІНКИ УКРАЇНЦІВ ТА ВИВЧЕННЯ НЕВЕРБАЛІКИ У ЗЗСО
(на матеріалі творів українських письменників ХІХ–ХХІ ст.)**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

здобувачка 601 групи
спеціальності 014.01 Середня освіта,
ОПП Українська мова та література
Безиль Ангеліна Іванівна

Науковий керівник: канд. філол. наук,
доц. Бичкова Т. С.

Рецензент _____

*До захисту допущено
на засіданні кафедри*

протокол № _____ від _____ 2023 р.

Зав. кафедри _____ проф. Колесник Н. С.

**ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ НЕВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ
ПОВЕДІНКИ УКРАЇНЦІВ ТА ВИВЧЕННЯ НЕВЕРБАЛІКИ У ЗЗСО
(на матеріалі творів українських письменників ХІХ–ХХІ ст.)**

У магістерській роботі розглянуто невербальний аспект комунікативної поведінки українців та специфіку омовлення невербальних кодів, досліджено поняття гендеру, подано основні етапи розвитку та проблематику новітнього напрямку в мовознавстві – гендерної лінгвістики. Здійснено класифікацію невербальних засобів спілкування та встановлено гендерну специфіку комунікативного акту, проаналізовано процес словесної репрезентації невербальних сигналів на усіх мовних рівнях, визначено інструментарій словесної актуалізації невербальних знаків. Розроблено систему вправ для уроків української мови. Запропоновано перелік тем для вивчення невербального спілкування у рамках учнівської науково-дослідної діяльності.

Ключові слова: гендер, гендерна лінгвістика, вербалізація невербаліки, невербальний засіб, невербальна семіотика, теорія невербальної комунікації, нейролінгвістичне програмування.

**THE GENDER ASPECT OF NONVERBAL COMMUNICATIVE
BEHAVIOUR OF UKRAINIANS AND THE STUDY OF NONVERBAL
COMMUNICATION IN THE INSTITUTIONS OF GENERAL
SECONDARY EDUCATION**

(based on the works of Ukrainian writers of the XIX–XXI centuries)

In the master's thesis, the non-verbal aspect of Ukrainians' communicative behaviour and the specifics of the utterance of extralinguistic codes have been considered. We explored the concept of gender and presented the main stages of development and problems of the newest direction in linguistics – gender linguistics. The study classifies non-verbal means of communication and establishes the gender specificity of the communicative act, analyses the process of verbal representation of non-verbal signals at all language levels, and identifies the tools for verbal actualisation

of non-verbal signs. A system of exercises for the Ukrainian language lessons has been developed. A list of topics for the study of non-verbal communication in the framework of student research activities is proposed.

Key words: gender, gender linguistics, verbalization of nonverbal communication, nonverbal mean, nonverbal semiotics, theory of nonverbal communication, neurolinguistic programming.

**ASPEKT PŁCI W NIEWERBALNYCH ZACHOWANIACH
KOMUNIKACYJNYCH UKRAIŃCÓW ORAZ BADANIE JĘZYKA
NIWERBALNEGO W OGÓLNOKSZTAŁCĄCYM SKOLNICTWIE
ŚREDNIM**

(na podstawie dzieł ukraińskich pisarzy XIX–XXI wieku)

W pracy magisterskiej pochyłono się nad aspektem niewerbalnym zachowań komunikacyjnych Ukraińców i specyfiką wypowiedzania kodów parajęzykowych oraz zbadano pojęcie płci. Również przedstawiono podstawowe etapy rozwoju i problematykę najnowszego kierunku w językoznawstwie – lingwistyki płci. W ramach pracy przeprowadzono klasyfikację niewerbalnych środków komunikacji oraz określono specyfikę płciową aktu komunikacyjnego, przeanalizowano również proces reprezentacji werbalnej sygnałów niewerbalnych na wszystkich stopniach językowych oraz określono instrumentarium werbalnej aktualizacji znaków niewerbalnych. Opracowany został system ćwiczeń do lekcji języka ukraińskiego. Została też zaproponowana lista tematów do badania komunikacji niewerbalnej w ramach działań badawczych studentów.

Słowa kluczowe: płeć, lingwistyka płci, werbalizacja komunikacji niewerbalnej, środek niewerbalny, semiotyka niewerbalna, teoria komunikacji niewerbalnej, programowanie neurolingwistyczne.

Засвідчую, що ця дипломна робота була написана самостійно і не містить фрагментів тексту, отриманих у спосіб, що не відповідає чинним нормам написання навчально-кваліфікаційних робіт.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Дата

Підпис

Заява

(Студент, -ка) _____

Номер студентської книжки:

Я заявляю, що наукова робота: **«Гендерний аспект невербальної комунікативної поведінки українців та вивчення невербаліки у ЗЗСО (на матеріалі творів українських письменників ХІХ–ХХІ ст.)»**

1) Була підготовлена виключно мною, * і:

А. Не порушує авторські права третіх осіб у відповідність із законом про авторське право.

Б. Повністю або частково була використана в якості основи для отримання диплому про вищу освіту або наукового ступеня мною чи іншою особою.

2) Крім того, я заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи збігається з друкованою.

Даною заявою я підтверджую, що був,(-ла) проінформований,(-а) про права та обов'язки студента,(-ки) Університету, про правила, що стосуються перевірки оригінальності наукових робіт. Тому я заявляю, що я згоден,(-на) на обробку моїх письмових робіт у відповідності з антиплагіатними процедурами Університету, а також на архівування цих робіт в базі даних інтернет системи UNICHECK згідно з антиплагіатними правилами і процедурами Університету.

Я також свідомий,(-ма) того, що у випадку, якщо робота написана мною, за рішенням Комісії університету буде містити факти, які суперечать умовам зазначеним у цій заяві, або, якщо коефіцієнти виходять за межі гранично допустимих норм (згідно Додатку 1), робота буде повернута на доопрацювання.

Дата

Підпис

*Беручи до уваги істотний внесок з боку керівника наукової роботи.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ НЕВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ТА ГЕНДЕРНОЇ ЛІНГВІСТИКИ.....	9
1.1. Специфіка невербального складника комунікації.....	9
1.2. Гендер як об'єкт наукової теорії.....	21
1.3. Гендерна лінгвістика як напрям гендерологічних студій	26
Висновки до розділу І.....	32
РОЗДІЛ ІІ. ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ НЕВЕРБАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ УКРАЇНЦІВ ТА ЇЇ ОМОВЛЕННЯ У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ	33
2.1. Типологія невербальних кодів	33
2.2. Особливості невербальної поведінки чоловіків та жінок	43
2.3. Засоби омовлення невербаліки у художньому тексті	57
Висновки до розділу ІІ	70
РОЗДІЛ ІІІ. МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ НЕВЕРБАЛЬНИХ ЗАСОБІВ КОМУНІКАЦІЇ У ШКІЛЬНОМУ ДИСКУРСІ	71
3.1. Роль невербального образу вчителя у професійній комунікації	71
3.2. Нейролінгвістичне програмування як метод залучення позамовних сигналів до навчального процесу	72
3.3. Методичні рекомендації щодо використання невербальних засобів спілкування у шкільному дискурсі	75
Висновки до розділу ІІІ	88
ВИСНОВКИ	89
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	92
ДОДАТКИ	102

ВСТУП

Спілкування – складне й багатоаспектне явище, яке є однією з умов успішного функціонування сучасного суспільства. Безперечно, мова – основа, яка забезпечує ефективність комунікативного процесу. Однак його успішність залежить насамперед від когнітивної діяльності індивіда та комунікативних компетентностей людини, оскільки разом із основними засобами передачі інформації – словами – ми використовуємо ще й невербальні символи. Міміка, жести, погляд, інтонація та інші сигнали – надзвичайно важливі під час соціальної взаємодії, особливо коли йдеться про вираження емоцій чи ставлення до когось або чогось, а вміння правильно декодувати такі повідомлення помітно збільшує ймовірність досягнення комунікативних цілей. Тож недооцінювання сили невербального компонента спілкування може перешкоджати досягненню комунікативної мети, оскільки кожен такий елемент є цінним для співрозмовника і свідчить про значущі деталі психології комуніканта. Невербаліка є репрезентантом мисленнєвої природи людини, і цей факт пояснює, чому теорія невербальної комунікації – настільки актуальна сьогодні – ґрунтується на аналізі взаємозв'язків людської психіки та зовнішнього світу.

Важливим є той факт, що нині гуманітарні науки мають яскраво виражений антропоцентричний характер, і в межах такого підходу все більшої актуальності набувають гендерні дослідження. У контексті спілкування гендерний аспект відіграє не менш важливу роль, ніж вік, соціальний статус, національність комунікантів тощо. Крім того, сьогодні дослідники активно вивчають «гендерні аспекти мови й мовлення за допомогою лінгвістичного поняттєвого апарату» [81, с. 81]. Результати вивчення поняття гендеру спостерігаємо у працях С. Адамець, О. Бондаренко, Н. Карпенко, Т. Космеди, Л. Корнєвої, Т. Космеди, Р. Ліончук, Т. Осіпової, Л. Ставицької, О. Чуєшкової та ін. Дослідження цих науковців стали нашою **джерельною базою**.

Попри наявність багатьох розвідок про національні й гендерні особливості невербаліки та алгоритми їх омовлення, ця проблема потребує доопрацювання.

Мовознавці, а насамперед фахівці з психолінгвістики, працюють, зокрема, над формуванням методологічного і термінологічного апаратів. Вербалізація невербаліки поки що мало досліджене явище, тому **актуальність нашого дослідження** виправдана й зумовлена передусім інтересом вчених до аналізу комунікації з погляду не лише гендерної специфіки невербальної поведінки людини, а й неможливості спілкування без тісної взаємодії вербального та позамовного.

Мета дослідження – аналіз національно і гендерно зумовлених особливостей невербальної комунікативної поведінки українців та засобів омовлення невербаліки у художньому тексті.

Мета дослідження передбачає розв’язання таких **завдань**:

- 1) опрацювати наукову літературу з теорії комунікації, невербальної комунікативної поведінки, гендерних досліджень та проблем словесної актуалізації позамовних елементів у художніх текстах;
- 2) з’ясувати стан гендерної лінгвістики у сучасному мовознавстві; систематизувати термінологічну базу;
- 3) визначити національні та гендерні особливості невербальної поведінки українців;
- 4) проаналізувати засоби омовлення невербальних сигналів;
- 5) розробити зразки навчально-методичного матеріалу для вивчення засобів невербального спілкування у контексті шкільного дискурсу та для застосування на уроках української мови в ЗЗСО.

Матеріалом для дослідження стали художні твори І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім’я», Марка Вовчка «Інститутка», М. Коцюбинського «Тіні забутих предків», О. Кобилянської «Людина», В. Підмогильного «Місто», В. Винниченка «Записки Кирпатого Мефістофеля», С. Андрухович «Фелікс Австрія», С. Жадана «Ворошиловград», І. Карпи «Добрі новини з Аральського моря».

Об'єктом дослідження є гендерний вияв невербальної комунікативної поведінки українців.

Предмет дослідження – невербальні компоненти спілкування, які репрезентують національні та гендерні особливості, та способи їх омовлення.

Специфіка об'єкта й поставлені завдання зумовили використання таких **методів дослідження**:

- описовий метод (для інвентаризації мовних одиниць та пояснення їх функціонування в тексті як засобів омовлення невербаліки);
- метод контекстуального та компаративного аналізу (для встановлення гендерних особливостей невербальної поведінки);
- метод індукції (для формування гіпотези про особливості мовної актуалізації невербаліки українців з погляду гендеру).

Наукова новизна роботи полягає у поглибленні знань про особливості невербальної комунікативної поведінки жінок і чоловік, а також уточненні специфіки її мовної актуалізації. Доповнено перелік невербальних сигналів та виокремлено особливості позамовної поведінки українських жінок і чоловіків.

Теоретичне значення дослідження пов'язане з обґрунтуванням особливостей та принципів невербальної семіотики, а також гендерології та сучасного стану гендерної лінгвістики.

Практична важливість полягає в тому, що матеріали та результати роботи можуть бути використанні для майбутніх досліджень гендерно маркованих невербальних сигналів, а також для укладання методичних посібників з української мови та теорії комунікації і викладання курсів семіотики, психології спілкування і под.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження викладені у матеріалах Студентських наукових конференцій Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича 2021, 2022, 2023 років та апробовані на засіданнях наукового гуртка кафедри історії та культури української мови.

Структура та обсяг роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів (Розділ I. Теоретичні засади невербальної комунікації та гендерної лінгвістики; Розділ II. Гендерні особливості невербальної поведінки українців та її омовлення у художньому тексті; Розділ III. Методичні аспекти використання невербальних засобів комунікації у шкільному дискурсі), висновків, списку використаної літератури та додатків. Загальний обсяг роботи – 107 с.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ НЕВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ТА ГЕНДЕРНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

1.1. Специфіка невербального складника комунікації

Комунікативна лінгвістика як науковий напрям набула популярності в другій половині XX століття. Предметом її дослідження є передовсім мова в контексті спілкування, а також комунікативні процеси з урахуванням всіх компонентів – від фізичних до ситуативних. Представники цього напрямку вивчають як вербальні, так і невербальні складники комунікації у контексті різноманітних типів спілкування. Під мікроскопом – усе: стратегії спілкування, закони комунікації, будова мови, взаємодія мовного та невербального, умови спілкування тощо [5].

Спілкування сьогодні виконує кілька функцій, серед яких: контактна (фатична), пізнавальна, конатитивна, (апелятивна, спонукальна), емотивна, референтна (або денотативна), метамовна, впливова, поетична. Зазвичай комунікативному акту властиві всі згадані функції, хоча, залежно від типу повідомлення, одна з них домінує. Чи не найвагомішою залишається все-таки інформаційна, тобто обмін знаннями – найважливішим продуктом людства. Ф. Бацевич влучно наголошує на тому, що інформаційні можливості держави, фактично, визначають її інтелектуальний потенціал та місце й роль у світобудові [5, с. 7].

Термін **комунікація** почав функціонувати в першій половині XX століття, а вже у 1970-х роках американські науковці визначили 126 його тлумачень. Ф. Бацевич інтерпретує це поняття як «соціальну взаємодію за допомогою мовних і паралінгвальних засобів з метою передавання інформації», яка здійснюється за допомогою загальних тенденцій у всіх видах групового, а також масового спілкування – так званих комунікативних законів [5, с. 8]. О. Семенюк та В. Паращук вважають комунікацію обміном інформацією чи значеннями між комунікантами за допомогою спільних символів, кодів. Крім того, згадані дослідники дають дефініцію **комунікативного процесу** – форми «об'єктивації

вербальної комунікації, за якої комуніканти вступають у вербальний контакт засобами мовного та позамовного кодів з приводу референта (об'єкта, про який йдеться), продукуючи та інтерпретуючи повідомлення (дискурс) згідно з комунікативними намірами (інтенціями) та з урахуванням контексту, використовуючи певні комунікативні ресурси (стратегії і тактики) для досягнення комунікативних цілей» [63, с. 12–16].

Дослідники також наголошують на важливості терміна *комунікативна компетентність*, тобто рівня «досвіду взаємодії з людьми, що потрібен для успішного функціонування в професійному середовищі й суспільстві» [5, с. 8].

Цікаво, що Ф. Бацевич розмежовує поняття спілкування та комунікації, аргументуючи це тим, що спілкування – більш загальний термін, який охоплює будь-які типи взаємозв'язку (інформаційний, інтерактивний та перцептивний); натомість комунікація стосується лише інформаційної взаємодії [5, с. 32–33].

О. Яшенкова зазначає, що комунікацію, залежно від мети вчених, з одного боку, вважають ширшим процесом, а з іншого, – розглядають як складник спілкування. Чимало дослідників ці концепції ототожнюють, спираючись на думку про те, що і «комунікація», і «спілкування» є перекладними еквівалентами англійського відповідника «communication». Однак з часом термін комунікація все ж витісняє синонімічне поняття [85, с. 39–40].

Комунікативний процес має чітку структуру, до компонентів якої належать: адресат (отримувач) та адресант (мовець), інформація (повідомлення), канал, а відтак і засоби комунікації, кодування, декодування, а також контекст, зворотний зв'язок, інформаційний шум, фільтри і ситуація. Спілкування завжди розпочинається із джерела інформації, тобто відправника, – індивідуального чи колективного, – який кодує підготовлене або спонтанне повідомлення.

Під *засобами спілкування* розуміють спеціальні коди, необхідні для передачі повідомлення. Успіх комунікації визначає передовсім вміння співрозмовників дешифрувати такий код.

Комунікативні акти класифікують ще й за типами фізіологічних каналів надання інформації – способів, за допомогою яких комунікант передає повідомлення, зважаючи на фізичні можливості співрозмовника. Тож під час спілкування послуговуються візуальним, вокальним, тактильним, нюховим та смаковим каналами, в основі яких – п'ять органів чуттів. Найчастіше використовувані – зоровий та слуховий. Зазвичай під час передачі інформації застосовують одночасно кілька каналів.

Спілкування можна поділяти за такими критеріями:

- 1) *за видом коду* (участю мови) – словесне (вербальне) та невербальне;
- 2) *за формою використання мовних засобів* – письмове й усне, а також друковане (його виокремлює чеський вчений Йозеф Вахек);
- 3) *за типом адресата* – персональне (конкретний отримувач) та надперсональне (адресат абстрактний);
- 4) *за темою чи сферою комунікації* – побутове, навчально-педагогічне, релігійне, наукове, ділове, політичне, виховне, філософське тощо (вважають, що тема спілкування безпосередньо впливає на перебіг комунікативного процесу);
- 5) *за наявністю посередника* – безпосередня чи опосередкована (присутній посередник – фізичний чи технічний);
- 6) *за метою комунікації* – ділове та розважальне;
- 7) *за ступенем офіційності* – неофіційне й офіційне;
- 8) *за мірою регламентованості, контролю* – формальне і неформальне;
- 9) *за кількістю учасників* – внутрішнє (інтраперсональне), міжособистісне (інтерперсональне), групове, публічне (від 20 осіб), організаційне (100–1000 осіб), масове (від 1000 осіб), міжнародне та міжкультурне;
- 10) *за соціальними факторами* – особистісно чи соціально зорієнтоване;
- 11) *за формою* – закрите, відкрите і змішане;
- 12) *за кількістю контактів і тривалістю* – одноразове, періодичне, постійне; короткотривале і довготривале;

13) *за організаційним рівнем*: стихійне (раптове) та організоване (планомірне й упорядковане);

14) *за напрямком інформаційного потоку* – горизонтальне (рівний статус співрозмовників) і вертикальне (низхідне чи висхідне – залежно від інстанції-автора);

15) *за свободою вибору* – ініціативне й вимушене;

16) *за методом інтерактивності* – монолог, діалог, полілог;

17) *за функціональним призначенням* – інформативне, рекреативне (розважальне), афективно-оцінне (стосується емотивної функції), переконувальне (мотивувальне), ритуальне (соціально-культурне) [5, с. 81].

О. Яшенкова вирізняє ще тип комунікації за культурним чинником – монокультурну й міжкультурну, а Ф. Бацевич відносить цей критерій до класифікації за кількістю учасників. Крім того, дослідниця не розмежовує спілкування за метою комунікації, отже, а такий його тип, як розважальне, виокремлює за функцією та називає рекреативним.

Польські вчені А. Скрок та С. Средзінський, окрім вербального та невербального, вирізняють ще один особливий тип комунікації – альтернативний. Йдеться про групу людей з обмеженими можливостями, які не мають змоги отримувати інформацію звичними шляхами [99, с. 123].

У процесі комунікації важливу роль відіграють адресат і мовець, а також поняття об'єкта та суб'єкта спілкування. Вчені виокремлюють активну гетерокомунікацію, за якої адресант та одержувач інформації водночас є «суб'єктом щодо себе і суб'єктом щодо іншого та об'єктом щодо себе та об'єктом щодо іншого» [5, с. 41]. Вони також згадують про інтрасуб'єктивну квазікомунікацію, або автокомунікацію, себто внутрішню розмову, але, крім того, існують ще псевдомовлення, пасивна псевдоадресація (адресат несправжній) та псевдоспілкування (розмови з неживими предметами, тваринами і т. ін.).

Перебіг та успіх комунікативного акту великою мірою залежить від ситуативного контексту, який буває фізичним (місце спілкування), соціальним (стосунки між учасниками, їхній вік, суспільний статус тощо), культурним (національна приналежність, походження) та хронологічним (часовий вплив) [85, с. 48–49].

Як форма людської взаємодії, комунікація передбачає досягнення певної мети, тому одним із вагомих компонентів термінологічного апарату дисципліни є мета комунікації – «запланований адресантом результат, на який скерована комунікативна діяльність» [85, с. 49]. Отже, інформацію можна передавати, щоб насамперед інформувати чи пояснити, а також попередити, переконати або ж розважити.

Фільтр допомагає сортувати відомості залежно від інтересів співбесідників, цензури та рівня довіри. Вважатують, що у процесі спілкування завжди існує ситуація відбору, оскільки конкретна одиниця часу передбачає надсилання одного повідомлення, а значить, мовцю ніколи не вдається сказати все.

Як бачимо, дослідження комунікативної лінгвістики активно розвивається. Вчені сформували її термінологічний апарат, продовжують дослідження та формування ґрунтовної фактичної бази. В Україні її основи закладені у працях Ф. Бацевича, Т. Космеди, В. Паращук, О. Семенюк, О. Яшенкової та ін.

У межах комунікативної лінгвістики вчені виокремлюють особливий напрям, який займається загальними закономірностями та механізмами обміну інформацією – **теорію комунікації**. Роберт Крейг, американський дослідник, виокремлює 7 традицій, які вплинули на розвиток цієї сфери. Серед них – риторична, семіотична, соціопсихологічна, феноменологічна, критична, кібернетична, соціокультурна.

Як зазначає О. Яшенкова, з'явившись у другій половині XX століття, галузь ще не сформувалася остаточно. Сам термін вперше використали електротехніки у 40-х роках минулого століття. Нині теорія комунікації

залишається міждисциплінарною наукою, предмет вивчення якої досі чітко не визначений. Крім того, сьогодні помітна тенденція до визначення нової назви напряму – комунікативістика, або ж комунікологія [85, с. 10–11].

За часів активного технологічного процесу інформаційний обмін є однією з основ суспільного розвитку. І хоча нині існує чимало способів комунікації, головним досі залишається розмова. Однак словесне вираження повідомлення є лише частиною спілкування. Іноді значно важливішу роль відіграють приховані сенси, які потребують додаткового тлумачення. Тон голосу, вираз обличчя, поза та інші компоненти можуть підтвердити або спростувати те, що ми чуємо. Здебільшого саме обличчя відтворює справжню емоційну реакцію адресанта, виявляє особливості характеру, настроїв, налаштованість на бесіду; а завдяки зоровому контакту можна довідатися про рівень стосунків комунікантів і викрити прихований інтерес.

А. Скрок та С. Средзінський запевняють: людина аналізує образ співрозмовника упродовж кільканадцяти секунд від початку бесіди. Лише 7% вражень залежать від виголошеного повідомлення, інші 93% – трактування позамовних складників, серед яких 38% – важливість голосу і його характеристик, а 55% – зовнішнього вигляду, міміки та жестів [95, с. 121]. Таке правило «7–38–55» свого часу (1971 р.) розробив антрополог А. Меграбян. Українські лінгвісти О. Семенюк та В. Паращук переконані: мовлення репрезентує 35% інформації, тоді як невербальний код – 65% [73, с. 14].

Слова й справді відтворюють наші думки, однак в реальному житті людина автоматично цензурує повідомлення, які отримує, коригує їх, щоб уникнути агресії та знайти прихильників своїх поглядів. При чому, як стверджує Д. Долінська, ми не завжди розуміємо принципи дії цього механізму, однак, беручи за основу позовну поведінку інших, формуємо власне уявлення. Упродовж всього-на-всього 4-х секунд комуніканти вже складають враження одне про одного – позитивне чи негативне. Йдеться про так званий гало-ефект [86, с. 102].

Під час взаємодії з іншими людиною апріорі передає та отримує повідомлення, позбавлені словесної форми. Всі елементи невербальної поведінки – жести, поза, інтонація, стиль мовлення, візуальний контакт – надсилають потужні сигнали. Вони можуть заспокоїти співрозмовника, привабити та змусити його вам довіряти, образити, заплутати, спростувати те, що ви намагаєтеся передати. Цікаво, що передача інформації не припиняється водночас з моментом зупинки мовлення. Навіть під час мовчанки ви все ще продовжуєте спілкуватися.

Американські дослідники Алан і Барбара Пізи зазначають, що за первісних часів єдиним способом комунікації для людини, яка ще не мала навичок усного мовлення, була інтерпретація несловесних показників та рис характеру, а деякі невербальні сигнали, наприклад, засоби для вираження гніву, смутку, здивування, радощів, підпорядкування, страху, спільні навіть для людей та тварин [59, с. 20].

Термін **невербальна комунікація** походить з латинської мови: **verbalis** – «усний», **communicatio** – «спілкуватися». У сучасній комунікативістиці існує чимало його визначень. С. Голощук, наприклад, вважає це системою кодів, які мають свої специфічні засоби і форму виявлення. О. Свентух називає невербальне спілкування системою позамовних знаків, які використовують у процесі обміну інформацією [17, с. 20]. У праці «Nonverbal Communication and Body Language» («Невербальна комунікація та мова тіла») автори подають таке визначення: «Мова тіла – це використання фізичної поведінки, емоцій та манери спілкування з метою невербальної комунікації, яке часто є більш інстинктивним, аніж свідомим» [93, с. 2].

Г. Осіка, польська дослідниця, серед багатьох дефініцій презентує думку В. Домаховського, який вважає, що невербальне спілкування – це явище, яке уможливорює трансляцію та сприйняття інформації лише за допомогою природних властивостей органів чуття без попередньої підготовки. І хоча таке

визначення недосконале, дослідниця чітко вказує на вид інструментів, якими послуговується адресант [94, с. 148].

Марк Л. Хіксон і Дон В. Стакс пропонують трактувати невербальну комунікацію як процес, за допомогою якого люди навмисно чи без наміру репрезентують свій досвід, відчуття і ставлення з метою комунікації або самоконтролю, перевірки інших та свого оточення [94, с. 150].

Класичний поділ спілкування на вербальне та невербальне має технічний характер. Вчені розробили цю класифікацію радше з метою наголосити на відмінностях, корисних для опису комунікації як такої. Однак під час розмови ми не замислюємося над деталями, а сприймаємо повідомлення загалом, поступово верифікуючи отриману інформацію.

Варто пригадати, що позамовну поведінку людей, зокрема невербальну комунікацію вивчає **невербальна семіотика** – наука, яка виникла на перетині біології, психології, лінгвістики, етології, соціології та логіки.

Ф. Бацевич, основоположник української комунікології, подає перелік усіх найважливіших компонентів спілкування і, розглядаючи несловесні сигнали, визначає поняття **невербальних засобів комунікації**, себто елементів «комунікативного коду, які мають немовну (але знакову) природу і разом із засобами мовного коду служать для створення, передавання і сприйняття повідомлень» [5, с. 64].

Візьмемо до уваги те, що Т. Осіпова диференціює поняття невербального та паравербального засобів і пояснює: **невербальний засіб** – несловесний, який здатний замінити мовний, натомість **паравербальний** – несловесний, але такий, «що супроводжує мовлення» [51, с. 73].

Дослідниця наголошує: невербальні засоби спілкування формують взаємозалежну комунікативну систему із урахуванням усталених думок, національних традицій та звичаїв, яка є відображенням індивідуальних, культурних і загальнолюдських особливостей позамовної поведінки. Ці сигнали здебільшого засновані на «індивідуально-чуттєвих формах полісенсорної

природи людини» і виконують такі важливі функції, як визначення мети комунікації, соціальних статусів осіб, що спілкуються, стану їхніх взаємин, особливостей комунікативної ситуації тощо. «НК [невербальна комунікація. – А. Б.] репрезентує внутрішню когнітивну природу людини, психологію її мислення» [51, с. 28].

Логічно, що невербальне спілкування має свої особливості. Так, Ф. Бацевич вважає, що позамовні повідомлення не можна поділити на окремі компоненти – людина сприймає їх як одне ціле (йдеться про вияви емоційного стану, особливості темпераменту, соціальний статус, належність до конкретної культури тощо). Отже, першою важливою ознакою позамовної комунікації є її **неструктурованість, неподільність** [5, с. 65].

Невербальні повідомлення **пов'язані з конкретною ситуацією**, тобто їх витлумачують безпосередньо під час комунікативного акту. **Спонтанність**, «невідпрацьованість» – теж характерна риса позамовних знаків, адже вони виникають раптово і зазвичай не залежать від бажання мовця [5, с. 65]. Спонтанні повідомлення часто виражені своєрідними вкрапленнями у мовлення – зітханням, сміхом, сльозами, позіханням тощо.

Деякі сигнали нерідко з'являються на обличчі всього на секунду, і людина може легко їх пропустити. Тож говоримо і про таку специфічну рису немовних кодів, як їх **невловимість**. Цю особливість пояснюють тим, що у багатьох культурах не існує чітких правил для шифрування невербальних повідомлень. Якщо, наприклад, мовний код можна легко виявити, взявши до уваги синтаксичні правила, словникові матеріали та ін., то несловесні сигнали вчені поки що тлумачать на основі не зовсім прозорих, нечітких пояснень.

Ф. Бацевич звертає увагу й на те, що не вся позамовна інформація має набутий характер – **більшість сигналів є вродженими**. На цю тему вчені досі ведуть активну дискусію [5, с. 65]. Про таку особливість також говорять Алан та Барбара Пізи і згадують дослідження невербальної поведінки людей, що не бачать від народження. Оскільки вони апріорі не можуть вивчити систему

позамовних знаків за допомогою візуального каналу, використані ними невербальні сигнали вчені трактують як вроджені. Крім того, науковці активно вивчають мову тіла представників різних культур, і наразі встановлено, що попри національні відмінності базові сигнали людської невербаліки однакові [59, с. 27].

Ще однією характерною ознакою несловесних кодів є їх *непідвладність контролю з боку людської свідомості*. О. Белих звертає на цей аспект особливу увагу і стверджує: оскільки вияви невербаліки зумовлені імпульсами людської підсвідомості, такі поштовхи фактично неможливо сфальсифікувати [6, с. 305].

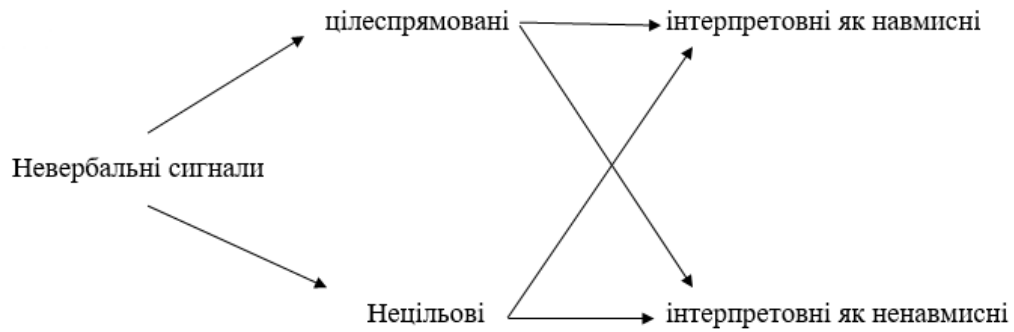
Ф. Бацевич переконаний, що, спілкуючись за допомогою мови тіла та інших невербальних кодів, люди можуть отримати інформацію:

1) *про особистість учасника комунікації* (статус у суспільстві, особистісні якості, психологічний стан під час спілкування, самооцінку, комунікативну компетенцію тощо);

2) *про відносини комунікантів* (характер взаємин, рівень емоційної близькості, бажання продовжити чи припинити спілкування і т. ін.);

3) *про ставлення мовця та отримувача повідомлення до комунікативної ситуації* (спокій, зручність, зацікавленість у спілкуванні і под.) [5, с. 65–67].

На окреме дослідження заслуговує поняття інтенції комуніканта у контексті невербального спілкування. Хоча більшість позамовних сигналів ми передаємо несвідомо, людина може використовувати знання з цієї галузі з певними намірами. Наприклад, щоб навмисне показати співрозмовнику своє справжнє ставлення до почутого або відповісти без використання мови. Однак чи не найважливішу роль тут відіграє трактування невербальних сигналів. Ґ. Осіка, досліджуючи цю тему, спирається на праці американського вченого Марка Л. Кнаппа й наводить схему:

Діаграма демонструє труднощі, які виникають під час аналізу інтенційності невербального коду. Йдеться про фактичну неможливість однозначного визначення, яке повідомлення адресант відправляє як цільове і що саме адресат сприйме як навмисний сигнал [94, с. 149].

Невербальна комунікація виконує такі функції:

- 1) *підсилення й повторення* – позамовний сигнал відтворює або підсилює те, що виражене словесно;
- 2) *заперечення* – суперечить вербальному повідомленню, свідчить про неправдивість;
- 3) *заміна, підставляння* – заміняє словесну інформацію;
- 4) *доповнення* – додає, доповнює вербальне повідомлення;
- 5) *акцентування* – підкреслює словесне повідомлення, наголошує на важливому [93, с. 3].

А. Скрок та С. Средзінський додають ще такі функції, як:

- *інформаційна* – невербальне повідомлення надає цінну інформацію про самопочуття комунікантів, їхнє ставлення до співрозмовника, рівень самовпевненості, емоційний стан тощо;
- *вираження ставлення та емоцій* (симпатій, недолюблювання, домінування і под.);
- *визначення стосунків між співрозмовниками та формування враження* [99, с. 123–124].

Ми б хотіли виокремити ще *функцію міжкультурного спілкування*, адже невербальні сигнали нерідко стають у пригоді у випадку незнання мови

співрозмовника. Вони також можуть *відобразити те, що людина замовчує* (недоказане, страх, невпевненість тощо).

Міжкультурну комунікацію розглядають зазвичай зі словесного боку, адже вплив мови на поведінкові особливості її носіїв детальніше вивчений. Однак відомо, що невербальні сигнали репрезентують як універсальні, так і національно зумовлені ознаки. Незнання цього аспекту може значно ускладнити процес обміну інформацією та мінімізувати його шанси на успіх. Під час комунікації з представниками інших культур починається конфронтація з мовою, засадами і нормами, що відрізняються від аналогічних понять у культурі адресанта. Таке протистояння може стати важливим джерелом знань про правила та норми національної невербальної поведінки. Чимало кодів, особливо проксемічних та кінестезичних, таки зумовлені національною специфікою. Наприклад, відстань між співрозмовниками або так звані емблемати – замітники слів (кивання головою на знак згоди чи заперечення – в деяких культурах). Такі особливості можуть не лише спровокувати непорозуміння, а й призвести до усталення стереотипів та насмішок [91, с. 55].

Цікавою для нас є система символів Рея Бердвістелла – так званих кінесограм, – яка повинна б відповідати міжнародному фонетичному алфавіту. Однак її розкритикували, оскільки за своєю природою невербальна комунікація – процес плавний та змінний, а звуки – дискретні, аксіоматичні одиниці. Доволі складно визначити перехід між завершенням одного невербального сигналу та початком іншого, тож в більшості випадків використання кінесограм буде ускладненим [91, с. 55–56].

Існування міжкультурних відмінностей свідчить про потребу пристосування, однак не можна бути цілком впевненим у тому, що такі розбіжності є бар'єром або ж джерелом фасилітації, тобто полегшення сприйняття позамовних сигналів. Комунікація між носіями різних культур буває настільки ж ефективною, як і між людьми, що належать до одного етносу [91, с. 55].

Учені схильні вважати, що теоретична база невербальної семіотики сформована на високому рівні: дослідники розробили термінологічний апарат, описали історію її розвитку та національну методологію. Однак теорія невербального спілкування все ще потребує напрацювань, особливо в Україні.

Вивчаючи невербальну комунікацію, представники української лінгвістики розглядають її через призму різних аспектів, серед яких: міжкультурна взаємодія, дискурсологія іноземних мов (зокрема романської та германської груп), лексикологія, стилістика, порівняльне мовознавство, лінгвістика тексту, невербальна семіотика, лінгвістична гендерологія, етнолінгвістика тощо. До наукової школи невербаліки в Україні належать, наприклад, Н. Бачкур, А. Вінницька, С. Голощук, Г. Демиденко, Л. Корнєва, Т. Космеда, О. Мікула, А. Підгорна, І. Романюк, Л. Самойлович, О. Стародубцева, О. Тесля та інші [51, с. 15].

1.2. Гендер як об'єкт наукової теорії

На межі XX–XXI століть наукова галузь зазнає певних змін: виникає чимало нових напрямів досліджень, які не тільки активно розвиваються самостійно, а й намагаються взаємодіяти. Усвідомивши відносність терміна *стать*, американські дослідники у 70-х роках XX століття виявили неабиякий інтерес до проблеми статевих відмінностей. Новий підхід до вивчення цього питання знайшов своє вираження у понятті *гендер*. Слово латинського походження («genus») з'явилося у Великій Британії та в перекладі з англійської мови означало «граматичний рід». Згодом ним позначили соціально-статеві риси людини [53, с. 11–12].

Сутність вищезгаданого терміна було розкрито завдяки дослідженням у галузі соціології та культурної антропології, коли вчені диференціювали терміни *стать* («sex») та *гендер* («gender»). Різницю між ними вперше обґрунтувала американська антропологиня Гейл Рубін у праці «Обмін жінками». Вона сформулювала поняття *статево-гендерної системи*, визначивши її як

«сукупність домовленостей, завдяки яким суспільство перетворює біологічну сексуальність у результат активності людини» [41, с. 66–67].

Поняття гендеру з'явилося для означення нових підходів до врегулювання соціальних взаємин між статями. Пізніше гендерні дослідження викликали інтерес у представників фактично всіх гуманітарних та соціоцентричних сфер. Вони зацікавили психологів, філософів, педагогів, істориків, філологів, політологів, економістів та ін. [82, с. 161].

Рода Унгер, американська психологиня-феміністка, довела необхідність переосмислення значень слів *стать* і *гендер*, протиставивши соціальну стать біологічній. Дослідниця, зокрема, вважала, що для виокремлення фізіологічних відмінностей варто вживати поняття *стать*, натомість слово *гендер* більше відповідає опису психологічних, соціальних і культурних аспектів, які можна прирівняти до норм, рис, ролей та стереотипів, притаманних чоловікам чи жінкам [41, с. 67].

Цікаво, що в українському науковому дискурсі доволі часто вживають деривати терміна *гендер*: гендерні дослідження, гендерні відносини, гендерний аспект тощо [62, с. 167].

База гендерної теорії сформувалася на основі феміністичного руху, що активізувався у 40–60-х рр. XX століття, внаслідок якого особливе місце в різноманітних наукових розвідках посіло вивчення статусу та становища жінок у суспільстві – так звані «жіночі дослідження» [53, с. 15].

На думку Т. Мельник, *гендер* у широкому розумінні – це «змодельована суспільством та підтримувана соціальними інститутами система цінностей, норм і характеристик чоловічої й жіночої поведінки, стилю життя та способу мислення, ролей та відносин жінок і чоловіків, набутих ними як особистостями в процесі соціалізації, що насамперед визначається соціальним, політичним, економічним і культурним контекстами буття й фіксує уявлення про жінку та чоловіка залежно від їх статі». Гендер – ширше, ніж стать, поняття; набір певних

соціальних ролей – жіночих або ж чоловічих. Інакше кажучи, це соціальна стаття [53, с. 10–11].

Враховуючи суперечності деяких концепцій, гендерологи припускають, що різниця між жіночою та чоловічою поведінкою зумовлена не так фізіологічними рисами, як вихованням та загальноприйнятими в певній культурі поняттями про природу чоловічого та жіночого. Р. Ліончук зазначає: «...те, що в одному суспільстві вважається характеристикою жінок, в іншому може бути характеристикою чоловіків». Отже, у XX столітті гендерну роль вперше починають розглядати як «систему очікувань адекватної поведінки», а гендер сприймають як соціально-культурне утворення [41, с. 66].

Гендер є основною суспільствознавчою категорією. Соціологи використовують його у ролі соціальної конструкції для вивчення форм соціальності. Тому, з одного боку, під гендером розуміють «прихований культурний зміст статі, що включає загальноприйняті соціальні та культурні уявлення стосовно його ролі та сутності», а з іншого, – комплекс соціальних виявів. Оскільки соціум передбачає наявність конкретних правил поведінки, які зобов'язують до виконання певних гендерних ролей, у його свідомості існує чітке розуміння «жіночого» та «чоловічого» [41, с. 68]. Крім того, що гендерні особливості можуть бути властиві представникам протилежних статей (на відміну від статевих ознак), вони ще й нерідко поєднуються в одній особистості.

Гендер – умовне поняття. Це соціальна конструкція, яку визначає насамперед культура, а не біологія чи когнітивістика. Тож, на думку гендерологів, статеве розрізнення за фізіологічними ознаками на рівні гендерної теорії не має сенсу. Ролі можуть змінюватися незалежно від природних особливостей. Гендер – це, фактично, змінна реальність, в якій людину ідентифікує її роль, а не біологічна стаття. Зауважимо, що тут обмежень немає: жінка легко може перебирати чоловічу манеру поведінки і навпаки. Отже, людина не народжується чоловіком чи жінкою, а є особистістю, яка починає виконувати певну соціальну роль з метою самореалізації.

Оскільки у світі науки з'явилися нові концепції для регулювання соціально-статевих зносин, виникла потреба започаткувати дослідження цієї галузі. Так з'явився нині популярний та ще недостатньо вивчений напрям, «спрямований на вивчення місця, ролі, активності, волевиявлення й самореалізації чоловіків і жінок у змінних історичних умовах соціального буття певної епохи». Мова йде про *гендерні дослідження*, результатом яких нині є формування гендерної теорії [53, с. 10–13].

Сучасна гендерна теорія – це «система наукових поглядів на відносини й статус жінки і чоловіка, їхнє соціальне життя та життєвий досвід, набуття й реалізацію ними соціально-рольових характеристик і особливостей». Враховуючи цю концепцію, гендерологи аналізують становище чоловіка та жінки у сучасному суспільстві, визначають рівні їхніх можливостей щодо самореалізації та саморозвитку [53, с. 12–13].

Гендерна теорія стала наслідком гендерної революції останніх десятиліть ХХ століття і поставила перед людиною чимало запитань, частина яких і досі залишається невирішеною. Сьогодні вона має власні аспекти вивчення і досліджує не тільки політичні, соціальні, культурні, економічні умови, що породжують нерівність статей у суспільстві, а й сучасну роль чоловіків та жінок, їх світовідчуття та інше. Дослідники активно шукають шляхи врегулювання суспільних відносин між різними статями як рівноправних [53, с. 13–14].

Гендерні дослідження, власне, були початком переходу від пізнання виключно жіночого досвіду до вивчення гендерної ситуації з урахуванням становища обох статей у конкретному суспільстві, а також прагненням соціуму переглянути умови їх співіснування. Гендерна теорія вже не зосереджена лише на понятті фемінності. Її розробники аналізують поведінку і чоловіків, і жінок, їх соціальні взаємини, а також спільне та відмінне між ними. Крім того, вчені досліджують не тільки традиційні статі, а й транссексуальний, гомосексуальний та гетеросексуальний типи [53, с. 16–18].

Гендер досі залишається багатоплановим та складним поняттям. Сьогодні його трактують як:

- 1) культурне та суспільно рольове тлумачення особливостей поведінки жінок і чоловіків;
- 2) соціалізацію особистості, яка народжена в чітко визначених «біологічних категоріях жіночої або чоловічої статей»;
- 3) політику рівноправності чоловіків і жінок та механізм її реалізації [2, с. 4–5].

Проблемним на сьогодні залишається питання назви науки про гендер. Учені ведуть дискусії щодо терміна, оскільки деякі дослідники вважають, що найменування «гендерні дослідження» «зводить їх начебто до процесу або до результатів академічного доробку, певною мірою ігноруючи цілісність накопиченого в соціальній та гуманітарній науці» [53, с. 19]. Тому в сучасній науці існує кілька назв системи знань про гендер. Крім звичної номінації *гендерні дослідження*, деякі вчені використовують термін *гендерознавство*, інші – *гендерологія*. Існує також таке поняття, як *гендергетика* [53, с. 19–20].

Нині знання про гендер активно використовують у наукових та освітніх установах Європи й Америки, надаючи гендерним дослідженням статусу академічної дисципліни. В Україні гендерною проблематикою вчені зацікавилися наприкінці ХХ століття, і сьогодні кількість наукових центрів та студій, що вивчають гендер у різних аспектах, у нашій державі інтенсивно зростає [53, с. 19].

Отже, попри чітку систематизованість знань про гендер та виокремлення самостійної науки, що займається питаннями соціальної статі, сьогодні гендер як наука перебуває на етапі становлення. Дослідження проблем співіснування статей у суспільстві тепер є надзвичайно актуальною темою і потребує детального вивчення та доопрацювання. І досі тривають пошуки найбільш відповідної назви для цього напрямку, та попри це, як зазначає Т. Мельник,

«теорія гендеру конституювалася як науковий напрямок і навчальна дисципліна і вже сьогодні потребує визначення предмета» [53, с. 19].

1.3. Гендерна лінгвістика як напрям гендерологічних студій

У зв'язку з розвитком гендерних досліджень у середині минулого століття виникла ціла низка наук, серед яких на особливу увагу заслуговує *гендерна лінгвістика*, або *лінгвістична гендерологія*. Варто зазначити: поки що не існує узгодженої концепції трактування об'єкта та предмета дослідження цього напрямку. За визначенням О. Чуєшкової, наприклад, досліджуваний аспект мовознавства вивчає «гендерні аспекти мови й мовлення за допомогою лінгвістичного поняттєвого апарату» [81, с. 81]. О. Малахова визначає гендерну лінгвістику як сферу, представники якої розглядають «взаємозв'язок і взаємовплив мови як системи, мовної картини світу людини та її статі й гендера» [82, с. 163–164].

Учені аналізують фонетику, лексику, синтаксис, стилістику через призму гендеру, намагаючись знайти у вже відомому щось нове.

Номінації «гендерна лінгвістика» та «лінгвістична гендерологія» загалом вважають синонімами. Проте все більше і більше вчених схилиються до думки О. Камінської, яка пропонує розділити ці поняття. Так, гендерна лінгвістика, на думку філологині, розглядає мову та мовлення людини за допомогою гендерних методів, а лінгвістична гендерологія — категорію гендеру за допомогою лінгвістичного апарату [9, с. 1–2]. Тож нині дослідники працюють у двох напрямках:

- 1) вивчення специфіки мовлення представників різних статей;
- 2) відображення гендеру в мові.

Ю. Маслова пропонує виокремити третій аспект — відтворення за допомогою мовного інструментарію специфіки гендерної ідентичності, себто як саме представник тієї чи тієї статі, особистість загалом «сприймає себе та визначає свою роль у соціумі, а не лише як суспільство сприймає її» [45, с. 102].

Науковиця до того ж зазначає: «Мова не лише відображає гендерну диференціацію, яка існує у соціумі, але й конструє гендерні відмінності» [44, с. 225].

Сьогодні розроблені 3 типи проєктування гендеру:

- 1) нормативний (йдеться про підлаштовування під «гендерні норми» та очікування суспільства);
- 2) маніпулятивний (використання стереотипних «чоловічих» та «жіночих» мовних ознак задля досягнення комунікативної цілі);
- 3) креативний (застосування оригінальних лінгвістичних маркерів з метою побудови гендерної ідентичності) [44, с. 225–228].

Ці типи можна поєднати, що ускладнює мовну реальність та робить вище вказану класифікацію доволі умовною.

Про кореляцію статі й мови замислювалися ще античні філософи, намагаючись проаналізувати категорію роду. Відомо, що тривалий час провідною в лінгвістиці залишалася символіко-семантична теорія, сутність якої полягає у зіставленні понять *sexus* та *genus*, тобто біологічної статі та граматичної категорії роду. Я. Грімм та В. Гумбольдт вважали, що остання виникла через розмежування людей за статтю [48, с. 65–66].

Інформативним джерелом для гендерологів стали відкриті у XVII столітті «екзотичні» мови 2-х типів: а) ті, для яких характерний поділ на жіночу та чоловічу варіації; б) окремі мови для кожної зі статей. Цікаво, що чоловічий варіант вважали власне мовою, а жіночий – відхиленням від норми. У той час мову вивчали з погляду біології, тобто досліджували виключно фізіологічний аспект мовного інструментарію, а соціальні, культурні та вікові фактори до уваги не брали [48, с. 66].

Початок XX століття прикметний появою праць О. Єсперсена, Ф. Маутнера, Е. Сепіра, завдяки яким помітно зріс інтерес до гендерних досліджень загалом і до репрезентації статі в мові зокрема.

Ф. Маутнер у 1913 році обґрунтував історичні та соціальні передумови виникнення гендерно маркованих мовних одиниць. Він проаналізував процес комунікації представників різних соціальних прошарків і визначив низку особливостей їх мовленнєвої поведінки з урахування маскулінних та фемінних рис. Серед висновків австрійця була теза про те, що тільки сильна стать здатна творчо підходити до використання мовного потенціалу, натомість жінки можуть лише послуговуватися мовою, яку створили чоловіки [48, с. 66].

Не менш цікавою виявилася розвідка американського етнолога й мовознавця Е. Сепіра, який досліджував мови коасаті та нутка і розглянув фонологічні відмінності морфем як маркери статі. Він з'ясував, що маскулінне і фемінне відображене в багатьох мовах на морфологічному рівні [48, с. 66].

Данський лінгвіст О. Єсперсен дослідив жіночу мовну компетенцію, присвятивши їй особливостям розділ у своїй праці «Мова, її суть, походження та розвиток». Він ширше, ніж Е. Сепір, описав диференціацію мови за статевою ознакою. Так, жінки, на думку вченого, більш консервативні, вживають чимало евфемізмів та не схильні використовувати обценну лексику; їхній лексикон помітно відрізняється від чоловічого [48, с. 66].

Як зазначає С. Ноговська, специфіку початкового етапу вивчення мови з погляду гендерного розрізнення визначають дві особливості: а) дослідження були нерегулярними (їх здійснювали в різних часових відтинках, з довготривалими паузами) і перебували на периферії мовознавства; б) первинні гіпотези лінгвістичної гендерології засновані навколо концепції «неповноцінності жіночого мовлення» у порівнянні з чоловічим [48, с. 66–67].

Наприкінці 60-х – на початку 90-х років XX століття наука пережила антропоцентричний бум, у межах якого вся гендерна сфера вступила у фазу активного розвитку. На її формування вплинули передовсім постмодерністська теорія та феміністичний рух разом із приголомшливим поступом соціолінгвістики. Однією з найважливіших праць цього етапу було дослідження

Р. Лакофф, яка проаналізувала антропоцентричний характер мови й деякі обмеження щодо сприймання жінки у мовній картині світу [2, с. 8].

У цей час у мовознавстві формується нове відгалуження і з'являється термін *лінгвістична гендерологія*, об'єктом дослідження якої став насамперед зв'язок мови зі статтю – біологічною та соціальною. З'являється вчення про гендерлект – «передбачуваний постійний набір ознак жіночої та чоловічої мови, правила мовної поведінки, стратегії та тактики мовної поведінки чоловіків і жінок у різноманітних комунікативних ситуаціях у контексті тієї чи іншої культури» [48, с. 67], тобто чоловіче та жіноче мовлення. Його появі сприяв вихід на початку 90-х років XX століття книги американської письменниці і філологині Д. Таннен «Ти мене просто не розумієш. Жінки та чоловіки у діалозі», в якій проаналізовано моделі мовної поведінки представників обох статей [48, с. 67–68].

Серед українських лінгвістів репрезентація гендеру в мові зацікавила А. Архангельську, Н. Карпенко, Т. Космеду, Р. Ліончук, Т. Осіпову, С. Семенюк, Л. Ставицьку, О. Тараненка та ін. А. Архангельська, наприклад, вивчає мовну актуалізацію чоловічого та жіночого, фемінітиви та маскулінітиви; Л. Ставицька розглядала лексико-семантичні інструменти відображення статі; Т. Космеда з колегами уклали працю про історію та засади вітчизняної гендерної лінгвістики. Важливо, що в Україні ця наука лише починає розвиватися. Дослідники орієнтуються здебільшого на зарубіжний матеріал, а гендерні особливості саме української мовної особистості залишаються мало вивченими.

Як зазначає О. Чуєшкова, гендер не є виключно лінгвістичною категорією. Ґрунтовний аналіз мовної структури дає змогу з'ясувати його місце у певній культурі, простежити зміни уявлень про гендерні стандарти та процес формування гендерних стереотипів, дослідити поведінкові норми жінок і чоловіків, зафіксовані у текстах; стильові особливості, притаманні особам кожної зі статей; розуміння маскулінності та фемінності представниками різних мов. Текст репрезентує погляди того чи того етносу на маскулінність та

фемінність і те, як саме гендерний розподіл впливає на мову, з якими елементами мовної картини світу пов'язана гендерна належність. Мовознавці-гендерологи вивчають передусім загальні питання теорії гендерної лінгвістики, а в її контексті – проблеми жіночої та чоловічої лексики, лексико-граматичну категорію роду, комунікативні аспекти гендерного мовознавства, зокрема стратегії і тактики спілкування гендерів тощо [82, с. 161].

Сьогодні лінгвогендерологію вважають самостійним мовознавчим напрямом, «що впорядковує, систематизує й намічає перспективи розвитку» [14, с. 16]. Однак і досі ця відносно молода наука має невирішені питання щодо наукового апарату, зокрема дослідники все ще працюють над укладанням терміносистеми гендерної лінгвістики та конкретизацією понять. Наприклад, назва галузі має в наш час 4 синоніми: *лінгвістична гендерологія, лінгвістична гендергетика, лінгвістична гендеристика, лінгвогендерологія*. О. Малахова вважає, що останній є найбільш оптимальним, адже акцентує на двох найважливіших питаннях: відображенні статі в мові та усній і писемній мовленнєвій діяльності чоловіка й жінки [82, с. 161–162].

Т. Космеда переконана: термінологічний апарат лінгвістичної гендеристики «відображає чинник нинішньої кризи лінгвістичної методології загалом, оскільки терміни, залучені до актуалізації гендерних досліджень, входять у метамову й інших гендерно зорієнтованих наук» [14, с. 90].

Л. Ставицька зауважила, що поняття гендеру у свідомості багатьох мовознавців досить розмите й асоціюється з феміністичним рухом та негативною оцінкою, що супроводжує його [69, с. 12–13]. Попри це виокремлюють 4 важливі аспекти лінгвогендерології.

1. *Аналіз словникового складу української мови.* Гендерна специфіка виявляється в номінативній системі: назвах за професіями, статево-рольовими параметрами, соціальним статусом жінок та чоловіків тощо. Паремії, фразеологічні одиниці, афоризми української мови слід розглядати з гендерної сторони, враховуючи хронологічний аспект. Засоби лінгвокультурної

репрезентації представників різних статей можна знайти, наприклад, дослідивши фольклорні тексти.

2. *Гендерні характеристики мовної картини світу.* Йдеться про пізнання світу за допомогою чоловічого та жіночого світоглядів, які «виявляють особливості номінативної і комунікативної діяльності обох статей, а також визначені статтю особливості мовної діяльності й мовної поведінки» [69, с. 13].

3. *Психолінгвістичне вивчення текстів*, написаних жінками та чоловіками, інформує про характер уживаної лексики, синтаксичні особливості, типи мовних помилок тощо. У цьому випадку мова може стати джерелом гендерних моделей поведінки, зокрема саморепрезентації, та їх відмінностей, соціальних стереотипів і т. ін.

4. *Дослідження гендерного аспекту невербальної комунікації в її семіотичному та вербально-семіотичному вияві* [69, с. 13–14].

О. Горошко називає три головні напрями вивчення гендеру крізь призму мови:

- 1) аналіз соціальної природи мовних компетенцій чоловіка і жінки з погляду поділу суспільної влади між ними;
- 2) особливості словесної поведінки представників традиційних статей;
- 3) когнітивний аспект відмінностей мовленнєвої поведінки жінок та чоловік [48, с. 68].

Ці підходи співіснують у сучасному мовознавстві, тобто мають синтетичний характер, однак в окремих випадках можуть конкурувати. Їх виокремлюють умовно, оскільки подібна проблематика властива різним типам досліджень [48, с. 68].

А. Кириліна розробила власну класифікацію досліджуваних напрямків гендерної лінгвістики й умовно вирізняє соціолінгвістичний, лінгвокультурологічний, психолінгвістичний та комунікативно-дискурсивний шляхи розвитку вивчення гендеру і мови. Крім того, вона виокремлює маскулінне та феміністське мовознавство, кроскультурні дослідження. Ці

напрями розглядають взаємини статі й мови, а тому мають схожу проблематику [48, с. 68].

Отже, гендерна лінгвістика – відносно молодий напрям мовознавства, поява якого спричинена гендерним дисбалансом та інтересом вчених до відображення гендерних особливостей спілкування у мові. Її метою є аналіз та систематизація знань мовленнєвої поведінки чоловіків та жінок, виокремлення їхніх моделей комунікації, а також ґрунтовне пояснення та опис засобів репрезентації статі у мові.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ I

Отже, за допомогою безсловесної мови людство передає свій досвід – загальнокультурний, міжнародний та індивідуальний, репрезентує особисту специфіку, оптимізує процес сприйняття інформації. Невербальна комунікація – результат, як правило, неусвідомлених імпульсів та частина нероздільного комунікативного образу, який співрозмовник сприймає загалом, поєднуючи вербальне та позамовне.

Сьогодні увагу науковців особливо привертає специфіка комунікативної поведінки співрозмовників, зумовлена гендером, адже те, що жінки й чоловіки по-різному транслують свої повідомлення, істотно впливає на перебіг бесіди. Наслідком є активний поступ гендерних досліджень, в межах яких сьогодні виокремлюють важливий антропоцентричний аспект мовознавства – гендерну лінгвістику.

РОЗДІЛ II

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ НЕВЕРБАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ УКРАЇНЦІВ ТА ЇЇ ОМОВЛЕННЯ У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

2.1. Типологія невербальних кодів

Питання невербального аспекту комунікації викликають значний інтерес серед представників різноманітних наукових галузей: психологів, біологів, антропологів, соціологів, лінгвістів, літературознавців та інших. Учені створили обширний перелік позамовних сигналів та розробили їх класифікації, беручи до уваги різновекторні ознаки. Все ще ведуться дискусії щодо окремих компонентів невербальної системи, особливо щодо тих, які перебувають на межі мовного та несловесного виявів – звукових параметрів та навколишніх факторів (інтер'єру, зовнішнього вигляду тощо).

Сьогодні вичерпним джерелом наукових знань про сферу невербаліки є праці українських та закордонних дослідників, серед яких: Ф. Бацевич, О. Белих, С. Віротченко, С. Голощук, І. Ковалинська, І. Козинець, Т. Модестова, Т. Осіпова, О. Осовська, Г. Почепцов, І. Романюк, О. Юр'єва, О. Яшенкова; В. Біркенбіл, П. Екман, Є. Козак, А. Меграбян, Ж. Мессінжер, Г. Осіка, А. Павяк, А. Піз, А. Скрок, Б. Суф, В. Фрізен та інші.

Найважливішою рисою позамовного сигналу є те, що в його основі – особливості роботи певного органу чуття. Фізіологія людини передбачає власний канал передачі інформації для кожного сенсорного відчуття. Наприклад, зір забезпечує отримання повідомлення – розуміння жестів, виразів обличчя, розміщення, дистанції, поз – оптичним шляхом, а слух – акустичним. Зазвичай людина спершу сприймає загальний образ співбесідника, що свідчить про взаємодію невербальних елементів.

В українській комунікології найповнішою вважають класифікацію Ф. Бацевича. Взявши за основу інформаційні канали, вчений розробив власну типологію невербальних кодів та наукових галузей для їх дослідження. Отож, систематизувавши позамовні сигнали, Ф. Бацевич виокремив такі групи:

- 1) *акустичну*;
- 2) *ольфакторну*;
- 3) *оптичну*;
- 4) *тактильно-кінестезичну*;
- 5) *темпоральну* [5, с. 66].

Щодо компонентів **акустичної системи** сьогодні точаться активні дискусії, оскільки її елементи перебувають на стику вербального і невербального. Дослідники переконані, що складники акустики можна досліджувати за допомогою різних підходів, тож існують такі напрями, як *екстралінгвістика* й *просодика*. Об'єктом першої галузі виступають вкраплення в мовлення – сміх, плач, зітхання, кашель – та паузи. Н. Ковалинська вважає екстралінгвістику системою звуків, відтворених за участю голосу, які супроводжують словесний вираз [32, с. 44–45]. Просодика займається голосовими параметрами спілкування – інтонацією, тембром голосу, його тоном, рівнем гучності, темпом мовлення, а також способом вимови окремих звуків [5, с. 66].

Ольфакторна система базується на нюхових компетенціях людини, отже, співпрацює із запахами як носіями інформативних значень.

Найчисленнішою є **оптична система**, яка містить 4 підгрупи: графеміку, кінесику, проксеміку, фізіогноміку. *Графеміка* розглядає специфіку почерку, діакритичних знаків, особливості скорочень і вибір знаків пунктуації. *Кінесика* стосується людських рухів, себто враховуються мімічні та жестові сигнали, своєрідність постави, ходи тощо. Об'єктом дослідження *проксеміки* є дистанція між співрозмовниками, а також просторові характеристики та їх вплив на перебіг комунікативного акту.

Темпоральну групу невербальних засобів представляє *хронеміка*. Мова йде про час та його значення для результату спілкування. Вчених, зокрема, цікавить час бесіди та її тривалість [5, с. 66].

Такесика, частина невербальної семіотики, що стосується тілесних контактів – дотиків, обіймів, поцілунків, взаємодії кінцівок тощо, формує **тактильно-кінестезичний тип** позамовних сигналів.

Як бачимо, Ф. Бацевич не включає до своєї класифікації особливостей простору (інтер'єр, місце розмови). Дискусійним є також питання ролі смакових рецепторів, адже, фактично, вони належать до органів чуття – головного джерела невербальних кодів – і надають комуніканту не менш важливу, ніж запахи, інформацію.

Деякі вчені схильні розмежовувати акустичні параметри невербальної комунікації на такі, що стосуються конкретно голосових характеристик людини, і звуки несловесної комунікації. Крім того, існує розбіжність у номінації сфер вивчення невербаліки. Наприклад, серед видів оптичної системи в науковому дискурсі існує ще *окулесика*, а *такесіку* по-іншому називають *гаптикою*. Існують академічні розвідки про *гастіку* як сферу дослідження смаків та *системологію*, що вивчає навколишнє середовище, в якому перебувають учасники комунікативного акту.

Д. Долінська подає власний перелік засобів вираження невербального повідомлення, до якого долучає оточення (дім, робота, друзі, родина тощо); жести; тон голосу; зовнішній вигляд (одяг, обличчя, волосся, тіло, «чоловічість» та «жіночість»); плач, зітхання, насуплення брів, посмішку, кривляння і т. ін.; навколишній простір, інтер'єр; дистанцію та позу; манеру сидіти, стояти, ходити і навіть дивитися [86, с. 103].

У межах невербальної комунікації Є. Козак викоремлює 4 типи експресії: міміку, кінесику, проксемику та парамову.

1. *Міміка* охоплює величезну кількість елементів, які можуть слугувати надійним джерелом інформації. Серед них: мова очей, носа, губ, бороди, чола, шкіри, волосся тощо. Йдеться, наприклад, про різні види погляду, погризування чи облизування губ, погладжування вусів, зведення брів, бліду шкіру і т. ін.

2. *Кінесика* – сфера, що вивчає пози тіла, поставу, сукупність жестів. Тобто сюди належать повідомлення, які комунікант передає, як правило, за допомогою рухів кінцівками та змін силуету. Дослідниця, зокрема, згадує ще й про так звані емблемати, виокремлені П. Екманом та В. Фрізенем, – порухи, які можуть замінити словесні вирази. Емблемати міцно вкорінені у культуру, тож мають національне забарвлення та можуть бути правильно витлумаченими лише серед певної групи людей. Деякі жести виконують регулювальну функцію під час комунікативного акту, інші – ілюструють та підтверджують сказане.

3. *Проксеміка* – сукупність відомостей, заснованих на особливостях простору, дистанції між співрозмовниками та ставленні комунікантів одне до одного. Вчені вирізняють такі просторові зони: *інтимну* (15–45 см) (зазвичай людина пильно слідкує за цією зоною, а порушувати її можуть лише емоційно пов'язані з комунікантом особи – кохана людина, батьки, близькі друзі, родичі та діти); *приватну* (до 15 см) (її можливо порушити під час фізичного контакту); *особисту* (46–122 см); *соціальну* (1,2–3,6 м) (такої дистанції часто дотримуємося під час контакту з незнайомими); *публічну* (понад 3,6 м) (оптимальна відстань для оратора).

4. Парамова вміщує звукові параметри невербаліки (наприклад, тону голосу, інтонації, темпу мовлення, вкраплень на кшталт сміху, плачу, зітхання і под.) [91, с. 53–54].

Г. Осіка серед джерел репрезентації невербаліки подає, крім жестикуляції, міміки, позиції тіла, фізичної дистанції, візуального контакту, навколишній простір – інтер'єр та загальний образ мовця, який містить зовнішні параметри, що можуть свідчити, наприклад, про вік комуніканта, життєвий досвід, соціальний статус, рівень доходів тощо. Дослідниця до того ж розмежовує такі поняття, як вокалізація (інтонаційне забарвлення, швидкість мовлення, наголос тощо) та паралінгвістичні дані (вкраплення, елементи на кшталт «е», «у» тощо) [94, с. 157–158].

Дослідниця також згадує про функційну типологію П. Екмана та В. Фрізена, за якою невербальні засоби комунікації можна поділити на такі:

- емблемати (еквіваленти, замінники словесних кодів, які доволі легко інтерпретувати);
- ілюстратори (сюди належать знаки, які є носіями інформації вже за своєю природою або виступають тлом вербального повідомлення);
- регулятори (організують усю комунікативну ситуацію за допомогою голосових параметрів – зміни темпу мовлення, пауз, вкраплень і т. ін.);
- маніпулятори (цілеспрямовані позамовні сигнали, хоча частину з них людина може використовувати несвідомо); різновидом цієї групи є адаптатори – невербальні засоби для полегшення процесу пристосування до комунікативної ситуації [94, с. 160–161].

Проаналізувавши та узгальнивши класифікації українських та закордонних вчених, ми створили перелік невербальних засобів комунікації. Дослідження українських художніх текстів XIX–XXI ст. дозволили нам виокремити нижче наведені позамовні сигнали.

Пропонуємо об'єднати **акустичні особливості** у 3 підгрупи:

1) **голосові коди** (гучність голосу, інтонація, темп мовлення, паузи): – *Ой, буде, буде? – залепетала Кайдашиха* [47, с. 23]; *Вона так ніжно промовляла до неї ...* [37, с. 35]; *Голос колишнього вчителя піднісся й забринів пристрастю* [578 с. 361]; *Він особливо натиснув на «партії», слові, що, на його думку, мало магічний вплив на речення, де стояло* [58, с. 371]; *... шанобливо замовкали, коли промовляв їхній досконало витриманий наставник ...* [3, с. 74];

2) **вкраплення у мовлення** (плач, регіт, вигуки, свист, хропіння, особливості дихання тощо): *Тоді вона голосно заплакала, захлинаючись і хрипучи* [58, с. 395]; *... якийсь момент мовчить і, нарешті, вибухає голосним, заливчатым сміхом* [11, с. 24]; *А в другого з'являється запобігливе підхіхікування* [11, с. 33]; *«Ну звісно! – драматично зітхає чоловік* [3, с. 13];

Іванка натхненно поїдала рибину, **прицмокуючи** [3, с. 67]; Хлопчик **рюмса**в на весь зал [29, с. 99];

3) **інші звуки**: За його пам'яті вже двічі коло їх хати **трембітала** **трембіта**, оповіщаючи горам і долам про смерть [37, с. 4]; **Скрипнули двері**, і ранішній холод обвіяв їй тіло [37, с. 35]; Коли щось у віконце **стук-стук!**.. [43, с. 24]; **Сходишки рипіли під** моїми **кроками**, ковані в'юнкі бильця мерехтіли перед очима [3, с. 58]. Ми вважаємо за потрібне виокремлювати такі сигнали, оскільки вони хоч і не стосуються людського спілкування, проте виконують інформативну функцію та передають адресату те чи те повідомлення. Порипування сходів, скажімо, може сповіщати людину про чиєсь наближення, стукіт у вікно чи двері – про прихід тощо. Значення цього засобу чітко простежується у звичаях. Наприклад, гуцули досі використовують трембіту для звістки про смерть людини.

Ольфакторні параметри (запахи), як виявилось, доволі інформативна група знаків. Вони можуть свідчити про стан людини, попередні події, повідомляти про небезпеку, якість продуктів тощо: ... вона **зачула від нього вино** ... [31, с. 57]; Зайшовши в невеличку кімнату, **повиту збудним духом жіночого мешкання, напахчену від ужитку пудри й одеколону**, він мимоволі схвилювався [57, с. 490]; ... **вривався запах погорілища – гіркий, терпкий, нестерпний** [3, с. 21]; **Мабуть, вони обоє добряче тхнули алкоголем** [29, с. 144].

Зоровий канал інформує про візуальні контакти чи їх відсутність, види поглядів, колір очей і т. ін.: Тільки три баби лишилися при нім та **скорботно дивились скляними очима**... [37, с. 54]; Був се **ледувато-насмішливий**, а **заразом милосердний погляд**, що на ній **спинився** [31, с. 33]; ... питає панночка, **сюди-туди обертаючись та в вічі їм заглядаючи, немов як лисеня** [43, с. 12]; На мене обидва **дивилися із неприхованою неприязню**, Травмований **пропікав мене очима і погладжував пальцем смужку вусів**, Коча **зблискував псячими скельцями окулярів** [26, с. 77].

До тактильно-кінестезичної групи ми віднесли:

1) **міміку** (види усмішки, рухи частин обличчя, його вирази): *Іван помітив, як тривога слизнула по обличчі у неї, звела її брови* [37, с. 46]; – *Вона звернула голову до нього і страшний зимний усміх викривив їй уста* [31, с. 38]; *Брови його стягнулися грізно; закусивши долішню губу, глядів на неї заіскреними очима* [31, с. 57]; ... *очі вузькі, мов щілини, готові мене продірявити, уста, стиснуті в нитку, міжбрів'я зморщене, як у хижої кицьки* [3, с. 57];

2) **жести** (будь-які рухи тілом: корпусом, кінцівками, головою і под., що не стосуються дотиків): *Гнідий похитав головою: «Я не курящий...»* [58, с. 347]; *Вона погрозила пальцем* [58, с. 592]; – *Що слухаєш? – запитав Льолік, показуючи на плеєр, який я поклав на стіл* [26, с. 18]; – *Тримай, – вона простягла мені половину граната* [26, с. 22]; *Я помахав їй рукою. Зрозумівши, що її викрито, дівчинка засміялась і помахала у відповідь* [26, с. 46];

3) **тактильні контакти** (дотики, обійми, поцілунки, потискування рук та будь-яка інша взаємодія з тілом співрозмовника): *Мелашка обцілювала маленьких братів і сестер ...* [47, с. 83]; *Степан радісно обійняв його* [58, с. 440]; ... *гладила по мокрому, як хлющ, волоссі, намагалася вкласти на софу* [3, с. 21]; ... *довго тиснули одне одному правиці, стукали по плечах і спинах кулаками...* [26, с. 32].

Серед проксемічних засобів виокремили:

1) **поставу, пози**: *Кайдашиха сіла, згорнувши руки ...* [47, с. 23]; ... *Мелашка стояла, мов кам'яна* [47, с. 89]; *Сидів надутий, як сич, червоними попареними руками скручував цигарку* [3, с. 82]; *Коло будки на кріслах сиділи розкинувшись два чуваки в піджаках і джинсах* [26, с. 43];

2) **особливості ходи, її темп**: ...*Не питай, бо старий будеш, – задріботіла Мотря ...* [47, с. 13]; *А панночка й голову задерла, і виступає так, наче вже вона княгиня великородна* [43, с. 6]; ...*ішла далі своїм чітким, майже військовим кроком* [58, с. 411]; *Я зірвалась, як ошпарена* [3, с. 67];

3) **розташування комунікантів та дистанцію**: *Вона зумисне стала коло дівчат з самого краю* [47, с. 18]; *Парубки обступили Лавріна навкруги* [47,

с. 65]; *Раптом Сосницький присуває щільно до мене свого стільця й сідає майже спиною до столу, а лицем до мене* [11, с. 80]; *Перші кілька хвиль вона відчувала його гарячий подих на своєму карку* [3, с. 25];

4) **навколишній простір** (інтер'єр, вигляд будинків ззовні, місце розмови): *Довбишева хата була нова, велика, добре вишита, з чималими вікнами* [47, с. 11]; *Хата [...] була мала, стара, аж похилилась набік* [47, с. 62]; *Одсвічують весело білі стіни і божничок, вишиваним рушником навішений, квітками сухими й зіллям уквітчаний. ... Усе таке веселе в тій хаті було, прибране, осяюче: і кужіль м'якого льону на жердці, і чорний кожух на кілку, і плетена колиска з дитинкою* [43, с. 26].

Крім того, до невербальних засобів спілкування відносимо також **зовнішній вигляд** (параметри тіла, зросту, риси обличчя, особливості зачіски, одягу, аксесуарів, макіяжу тощо): *Олена кругла, як цибулька, повновида, як повний місяць; в неї щоки, мов яблука, зуби, як біла ріпа, коса ...* [47, с. 4]; *Всі дівчата були тільки в червоних кибалках, одна Мотря прийшла в квітках та в стрічках* [47, с. 19]; *А сам почав уже сивим волосом, як сніжком, присипатись ...* [43, с. 42]; *Його вигляд хоробливий: під очима бурі западини; ніс синюватий, голодний; щоки, вкриті кучерявою порохнявою борідкою, втягнуті, як у старої людини* [11, с. 38].

Окрему групу також становлять **фізіологічні зміни** (зміна кольору шкірного покриву, помітна пульсація вен, тремтіння тіла та кінцівок, звуки шлунка тощо): *... сказав Карпо й собі зблід на виду. Його червоні губи побіліли, неначе полотно* [47, с. 37]; *В Кайдашихи трусились ноги од переляку* [47, с. 119]; *Пані почервоніла по саме волосся* [43, с. 20]; *Піт краплями виступав круг очей, стікав струмочком од чола до рота, під пахвами й на животі блищало ...* [37, с. 48]; *... я картала себе і шукала способів замаскувати червоний ніс та підпухлі від сліз очі* [3, с. 37].

Як бачимо, невербальні сигнали справді надають чимало корисної інформації, яка підсилює та доповнює, спростовує або заперечує висловлене

вербальним шляхом. Так, зовнішній вигляд, особливо одяг та прикраси, може розповісти про матеріальний стан мовця, його професію або походження: ... *З його одержі мож було відразу відгадати, що він був лісничим* [31, с. 42]; *На голові у шевальє – шовковий циліндр, а одягнутий він у фрак з ластів'ячими фалдами, що підкреслює його величну поставу. [...] Все, як і належиться ілюзіоністові* [3, с. 15]; *Йосиф ніби з хмари спустився – у білосніжному фелоні з вишитими хрестами ...* [3, с. 89]; а також засвідчує вік людини: *Тонкі брови, русьві дрібні кучері на голові, тонкий ніс, рум'яні губи – все подихало молодого парубочою красою* [47, с. 2]. Вкраплення у мовлення нерідко повідомляють про проблеми зі здоров'ям співрозмовника: *Вона нервово відкашлялась, жадібно випила склянку компоту, намагаючись потамувати хрипіння* [3, с. 69]. Акустичні характеристики – надзвичайно обширна група засобів, яка не лише інформує, а й попереджає учасника комунікативного акту про майбутні події (наприклад, кроки або скрип дверей – про присутність, прихід іншої особи) тощо.

Важливо зазначити, що фізіологічні зміни зовнішнього вигляду й акустичні позначки, пов'язані з роботою організму, неможливо контролювати, натомість інші невербальні сигнали, за великих зусиль, вдається приховати або ж зменшити їхню тривалість, що перешкоджає співбесіднику вчасно їх помітити.

Доволі часто позамовні коди взаємодіють. Вони супроводжують один одного та допомагають створити загальний образ, який комунікант сприймає цілком: *Він надовго завмирає перед вітриною із швейними машинами «Singer» – великі темні очі широко розплющені, уста розтулені. Хлопчик заворожений* [3, с. 119]; *Він вибіг із-за рогу, розпачливо озираючись і відганяючи від себе псів* [26, с. 15].

Проаналізувавши художній текст, ми зафіксували поєднання таких невербальних сигналів:

– звуку та жесту: *Він не каже ні слова й перебирає по столі пальцями, роблячи звуки, як на барабані* [11, с. 27];

– візуального контакту й жесту: *Я бачу, що пані Фестенбургів зле: вона відвернула голову, сперлась чолом на руку і заплющила очі* [3, с. 18];

– звуку, пози та фізіологічних змін: *Якийсь сивий огрядний пан [...] крекчучи й сопучи, намагається підвестися зі свого сидіння, хапається руками за спинку крісла попереду і за простягнуті руки сусідів, але щоразу тяжко гепається назад, [...] поки пан Бібрінг (так-так, це справді він), роздуваючи щоки і ніздрі, вже мало не креше іскри від люті* [3, с. 14];

– візуального контакту й міміки: *Її очі з м'якеньких стали зразу тверденькі. Брови насупились, а осміх злетів з уст і ніби вилетів з хати* [47, с. 22]; *Ліве око трохи примружене і здається меншим від правого, ліва брова – нижча від іншої. Це надає обличчю шевальє лукавого виразу* [3, с. 15];

– візуального контакту, міміки та фізіологічної зміни: *Я дивлюся на Аделю: її очі широко розплющені, уста напіврозхилені, здається, вона перестала дихати* [3, с. 17]; *Чому так напружуються його щелепи, чому ще дужче виступає наперед його чітко окреслене підборіддя, чому рогівки його очей якось млосно темніють, чому їхній колір стає чорно-синім, як колір закарпатських сушених сливок, чому вони починають волого лисніти, ніби пускають в'язкий солодкий сік* [3, с. 44]; може доєднуватися також риса зовнішнього вигляду: *І в цю мить, брязкаючи шпорами, наче жеребці збруєю, прибігають сполотнілі Малпа з Опецькуватим: очі на лобі, волосся сторч, роззявлені від жаху пащеки, тремкі долоні, що волого стискають оторочені срібними нитками ефеси шабель* [3, с. 97];

– звуку й пози: *Лунають поодинокі невпевнені аплодисменти. Решта публіки мовчки сидить, боїться поворухнутися* [3, с. 19];

– візуального контакту й фізіологічної зміни: *Очі Аделині – зворушливо підпухлі від сліз, рожеві* [3, с. 19];

– міміки, візуального контакту та звуку: *Якщо вже мусить-таки на мене глянути, то звужує очі у вузькі щілинки, міцно стискає губи. Слова цідить крізь зуби, ніби крізь сито* [3, с. 45];

– звуку, тактильного контакту й фізіологічної зміни: *Врешті вона обняла мене, пригорнулася всім тілом, і ми ще трохи схлипували, шморгали носами і здригались; м'який затишок і знесиленість накрили нас пухкою периною* [3, с. 60];

– міміки та звуку: *Я зиркнула на гостей: чи не надто вони вражені, але Іванка, старанно склавши уста трубочкою, зосереджено дмухала на зупу в ложці ...* [3, с. 65];

– візуального контакту і зовнішньої характеристики: *Його темні очі погасли й ніби померкли, а волосся на голові настовбурчилось і стирчало, неначе в їжака* [47, с. 48].

Безперечно, таких поєднань є значно більше, однак наведені вище приклади дозволяють констатувати: невербальні сигнали – цінне джерело інформації, компоненти якого можуть не лише самостійно передавати невербальне повідомлення, а й взаємодіяти, підсилюючи один одного.

Крім того, взаємодія невербальних засобів репрезентована у причинно-наслідкових зв'язках – інтерпретація комунікантом одного невербального коду провокує виникнення іншого або певні дії співрозмовника: ... *Не дай йому Боже мимохідь торкнутись мене – він відсахується, як кінь, якому з очей несподівано здерли шори* [3, с. 45]; ... *я, налякана, заплющила очі, а він так боляче стиснув мою руку, що аж затріщали кістки* [3, с. 45].

2.2. Особливості невербальної поведінки чоловіків та жінок

Є. Козак переконана, що поняття спілкування та культури тісно переплетені, тож, спираючись на дослідження американських науковців, запевняє: культура – це комунікація, а комунікація – це культура. Фактично, манеру нашої комунікативної поведінки визначають звичаї і традиції народу, серед якого ми вирости. Оскільки людина вивчає мову та інші складники спілкування доволі рано (у віці 5–10 років), вона, як правило, не усвідомлює впливу культури на формування власної поведінки [91, с. 54–55].

Гендер – вагоме для розвитку сучасної наукової думки поняття, а його вплив на самовизначення й прийняття людини, зокрема й у національному контексті, важко переоцінити. Ю. Маслова наголошує: носії різних культур наділяють кожну зі статей особливими поведінковими манерами та ролями, а також приписують їм певні очікування, своєрідні «правила статі». Згідно з останніми психологічними дослідженнями, почуття, думки та погляди людини можна класифікувати на такі, що відчуває, формує тільки жінка, і такі, що переживає лише чоловік. Від цього залежать особливості невербальної поведінки, вибір мовних засобів для репрезентації своїх уявлень та вироблення власного логічного шляху [44, с. 225].

Жінки та чоловіки, безсумнівно, по-різному відтворюють свої думки і почуття не лише мовленнєво, а й на рівні невербаліки. На сьогодні розроблено чимало концепцій, які підтверджують таку гіпотезу практичними ситуаціями й фактичними даними. Виконуючи конкретну соціальну роль, представники різних статей діють за певними алгоритмами, що спонукає вчених констатувати наявність так званої «чоловічої» або «жіночої» поведінки, що, крім того, призводить до виникнення гендерно зумовлених стереотипів. Наприклад, досі заведено вважати, що для чоловіків характерна більша авторитарність, іноді навіть диктаторство й тоталітаризм, а вічними «чоловічими» рисами є логічність, стриманість і рішучість. Натомість жінка виступає доволі товариською, відкритою до взаємодії, емпатійною та дбайливою.

Стереотипізація гендерних комунікативних механізмів вивляється в багатьох твердженнях. Так, Алан і Барбара Пізи говорять про те, що невербальне відчуття у представниць жіночої статі активніше. Це аргументують добре розвиненою інтуїцією. До того ж кіноексперимент дослідників з Гарварду підтвердив таку гіпотезу: 87% жінок краще й детальніше схарактеризували побачені в короткометражній стрічці комунікативні ситуації, натомість лише 42% чоловіків вдало впоралися з цим завданням. Отже, «сильна половина» все ж менш уважна до невербальних сигналів [59, с. 22–23].

Жінки зацікавлені у віддачі, тобто досягненні зворотного зв'язку під час спілкування. Так, пані прагне зменшити міжособистісну відстань, сповна послуговується мімічними та зоровими можливостями, охоче слухає співрозмовника. С. Адамець обґрунтовує такі поведінкові патерни світовим переконанням про соціальну слабкість жінки, а вищезгадані засоби комунікації допомагають їй уникнути суперечки та побудувати компромісну взаємодію [1, с. 8].

Вивчаючи людський мозок, науковці звернули увагу на специфіку його структури залежно від статі. Виявилося, що жінки мають 14–16 ділянок головного мозку, метою яких є оцінка поведінки інших. Для чоловіків така кількість варіюється від 4 до 6 [59, с. 23].

Однак важливо зазначити, що усталені уявлення щодо поведінкових патернів представників різних статей не завжди є точними та достовірними, особливо в контексті глобальних змін суспільної думки. Нерідко гендерні стереотипи віддалені від реальності, адже комунікація – складний процес, на який великою мірою впливають індивідуальні особливості співрозмовників.

Невербальна комунікація українців має свої специфічні ознаки, за допомогою яких можна отримати необхідну інформацію. Так, невербальні параметри, відтворені у художньому тексті, репрезентують характерні прикмети української зовнішності: і жінки, і чоловіки мають здебільшого високий зріст та міцну тілобудову, русяве волосся: *Кайдашеві сини були молоді парубки, обидва високі, рівні станом, обидва довгообразі й русяві, з довгими, тонкими, трошки горбатими носами, з рум'яними губами* [47, с. 2]; *Тонкі брови, русяві дрібні кучері на голові, тонкий ніс, рум'яні губи – все подихало молодого парубочою красою* [47, с. 2]; *Олена кругла, як цибулька, повновида, як повний місяць; в неї щоки, мов яблука, зуби, як біла ріпа, коса, як праник, сама дівка здорова, як тур: як іде, то під нею аж земля стугонить* [47, с. 4]; *Мотря стояла коло тину висока та здорова, така заввишки, як Карпо ...* [47, с. 146]; *Увійшов і стоїть перед нами, стелю підпираючи: люлька в зубах; і сивизна, ти б казав, у густі*

кучері поховалась [43, с. 44]. Очі можуть мати блакитне, зелене або каре забарвлення: *Карпо був широкий в плечах, з батьківськими карими гострими очима, з блідуватим лицем* [47, с. 2]; ... *Веселі сині, як небо, очі світилися привітно й ласкаво* [47, с. 2]; ... *високий, з поганою стрижкою, нічим, крім добрих карих очей, не примітний чоловік* [29, с. 80].

Опис одягу дозволяє зрозуміти матеріальний стан, соціальний статус людини та часовий контекст: *Витягалось найкраще лудіння (одежа), нові крашениці, писані кептарі, череси і табівки, багато набивані цвяхом, дротяні запаски, черлені хустки шовкові і навіть пишна та білосніжна гугля, яку мати обережно несла на цівку через плече. Іван теж дістав нову кресаню і довгу дзьобню, що була його по ногах* [37, с. 5]. Фінансові можливості української жінки часто репрезентовані за допомогою її аксесуарів та елементів одягу: *Оддаючи він спідлоба дивився на Мотрю, як на її плечах манячили довгі кінці стрічок, як дріботіли в танцях її червоні чоботи, як бряжчало на шиї добре намисто з дукачами* [47, с. 19]; *Кайдашиха наділа тонку сорочку, зав'язалась гарною новою хусткою з торочками до самих плечей і понадівала всі хрести й дукачі, наділа нову юпку, нову білу свиту, ще й в жовті чоботи взулась* [47, с. 69]; *На добрім хазяйстві Палагна набралась тіла, стала повна й червона, курила люльку, як Іванова мати, носила пишні шовкові хустки, а на волостій шиї блищало у неї стільки намиста, що челядь з заздрощів аж розсідалась* [37, с. 33].

Характерним елементом чоловічої гардеробу є капелюх або шапка: *Він піднявся і схотів капелюх* [31, с. 23]; ... *очі його зайшли слізьми, і він, ухопивши капелюх, забрався* [31, с. 51]; *Він кинув на стільця пальто та капелюха й підійшов до неї похилою ходою злочинця* [58, с. 541]. Вихований чоловік знімає головний убір у приміщенні, перед церквою чи на знак вітання з жінкою: *Старий Кайдаш зняв шапку, тричі перехрестився і пішов до церкви, загадавши синам ладнати два вози з рублями для возовиці* [47, с. 16]; однак протилежна дія може

говорити про злість та образу: *Нечипоренко, круто відвернувшись, повертається й виходить, одягши шапку ще в хаті* [11, с. 22].

Українцям притаманні сильні риси характеру, імпульсивність, запальність, і, як наслідок, – конфліктність і злість, що відтворено у жестах, міміці, зорових та акустичних параметрах: – ... *Та я тобі не подивлюся в зуби!* – крикнув Кайдаш, і його темні очі заблищали: він замахнувся на Мотрю рукою [47, с. 36]; Палажка стулила дві дулі, покрутила одну кругом другої і сунула обидві під самий ніс Кайдашисі [47, с. 101]; «Гаспиди! Свині! Пси, підлі собаки!» – верещала я, вчепившись комусь із них в обличчя нігтями, вириваючи в іншого волосся, навіть ногами їх хвицаючи і не розуміючи, що роблю [3, с. 89]. І хоча представники обидвох статей можуть постояти за себе за допомогою сили, чоловіки, як показує ілюстративний матеріал, більш конфліктні й частіше використовують відповідні можливості тіла: Він кинувся до Карпа [47, с. 37]; Се, певно, Гутенюкова дівка! І, не думавши довго, ударив її в лице [37, с. 6]; Але Максим зненацька хитнувся і, піднісши руку, якимось хапливо, стурбовано вдарив хлопця просто в обличчя [58, с. 418]; – Ей, доходяго, – чувак буцнув ногою Кочу, що сидів коло нього на асфальті й розтирав шию [26, с. 44]. Для представників чоловічої статі нерідко характерні мімічні особливості, жести, інтонація, а також гучність голосу, які засвідчують гнів та роздратованість, тож такі сигнали можуть мати агресивний характер: – Держи цабе! – крикнув не своїм голосом старий Кайдаш, побачивши, що він нахилиється на один бік [47, с. 17]; Він зціпив губи [58, с. 393]; Я кажу тобі – перестань, – мовив він ще раз, шарпнувши її за руку [58, с. 395].

Тексти відображають глибоку релігійність українського народу та віру в містичні сили й Божий захист від них незалежно від статі: ... говорила Палажка й підвела очі до образів, підняла обидві руки вгору, ще й пальці розчепірила [47, с. 87]; Баба Палажка й собі вдарила перед стільцем три поклони, поцілувала образок й кинула на тарілку шага [47, с. 93]; Тоді йому робиться ясно: се його кличе лісна. І, хрестячи груди та озираючись лячно, він повертає до стаї [37,

с. 28]; ... *стрічаючи погляд пекучих очей мольфара, спльовував непомітно: «Сіль тобі в оці!...»* [37, с. 31]; *Поки Петро хреститься й безгучно ридає, дитина сідає мовчки, пильно обдивляючись присутніх* [3, с. 99].

Проаналізований фактичний матеріал дозволяє нам стверджувати, що паралінгвістичні характеристики є продуктивним джерелом розрізнення голосових параметрів мовлення чоловіка та жінки. Так, чоловічий голос зазвичай описують як грубий, басистий, хрипливий тощо: – *Ей ти, носатий, купи у мене зайця! – басив зсередини молодий голос ...* [37, с. 54]; *Не тіло боліло, хрипів ведмежим голосом Горовіц, пияк над пияками, а нога, яка вже не була мною* [3, с. 31]; – *За линів? – каже грубим, майже чоловічим, голосом* [жінка. – А. Б.] [3, с. 52]; *Він гиркнув, як звір, люто зблиснув очима* [3, с. 82]; «*Клич священика!*» – *хрипить Опецьок* [3, с. 98]; – *Може, й так, Гер, може, й так, – захрипів Коча* [26, с. 5]. Через перенасичення емоціями – від захвату чи злості – голос у чоловіка може зриватися і втрачати свою твердість: *Він тицяв мило під ніс дружині, його голос зривався й тремтів* [3, с. 25]. Крім того, при зустрічі з об'єктом свого зацікавлення через хвилювання чоловік нерідко затинається тощо: *І справді, коли я заносила до салону горнятка чи печиво [...] заходився немилосердно затинатись ...* [3, с. 74]; *Стефо, Стефо, – мимрить він, намагаючись якось виправдатись* [3, с. 78]. Уві сні чоловіки часто хроплять: *Він як упав, так і захріп на всю хату* [47, с. 59]; *Жар з ватри кліпає оком, ватаг хропе, а під чорним покривалом рухливих тіней стогне Микола* [37, с. 27]; *Бармен, якого звали чи то Альбером, чи то Альбертом, блаженно хронів на сидінні поряд* [29, с. 52].

Жіночий тон голосу вищий, тож письменники передають його як тонкий, дзвінкий, дещо верескливий і т. ін.: ... *говорила Кайдашиха тонким голосом та все тишала губи* [47, с. 21]; – *Мовчи! – писнула пані, наскакуючи* [43, с. 39]; *І ось раптом високий жіночий сміх гостро розтяв важкі покрови суму, і стриманий гомін, наче полемінь, бухнув з-під шапки чорного диму* [37, с. 53]; – *Ах, пане Яновичу! – бринить насмішкуватий дівочий голос* [3, с. 13]; ... *продзвеніла:*

«Смачнючий! Чи можна ще? Я так упріла, поки ми їхали!» [3, с. 64]. Жінки схильні використовувати акустичні можливості, а також візуальний контакт та міміку для флірту: ... тут же **підкреслено спокійно, навіть із ноткою грайливості** мовила Аделя [3, с. 58]; – Отче, – **кокетливо проказала Аделя і манірно закліпала**, – як же так вийшло? [3, с. 67]; Аделя легенько відсторонила від себе Йосифа і поглянула на мене, **грайливо посміхаючись** [3, с. 81]. Автори зауважують, що жінки частіше стогнуть та використовують жалібний тон: – Ох-ох-ох! – **застогнала Мотря достоту таким жалібним голосом**, як стогнала Кайдашиха [47, с. 34]; – Боюсь о наше щастя! – **простогнала вона ледве чутно** [31, с. 12].

Цікаво, що ніжність, лагідність, м'якість – характерні риси жіноцтва, однак тексти свідчать, що вони притаманні й чоловічому голосу, а також візуальному контакту та міміці: **Лаврінове молоде довгасте лице було рум'яне. Веселі сині, як небо, очі світились привітно й ласкаво** [47, с. 2]; Він спокійненько собі й каже, **ласкаво їй усміхаючись** ... [43, с. 18]; Ви перелякались? – **додав опісля м'яким голосом** [31, с. 45]; – Ви мій ангел-хоронитель! – **говорив він розніженим голосом** ... [31, с. 51]; ... **очі його світились так м'яко, лагідно та схвально** [3, с. 44].

Психологи впевнені: чоловіки більш стримані щодо вираження своїх емоцій та почуттів, їм частіше притаманний інтровертивний тип особистості. Однак зібраний фактичний матеріал свідчить про те, що невербальні характеристики емоційного стану мовців нерідко спільні для обох статей. До того ж, залежно від обставин спілкування, чоловіки та жінки можуть обмінюватися комунікативними манерами: чоловіки реагують на інформацію доволі чуттєво, а жінки – стримано: Мотря мовчала, **тільки зуби зціпила** [47, с. 55]; – Дякую вам за ваше співчуття, пане докторе! – **відповіла холодно** [31, с. 23]; Оклик виривався їй з уст, однак вона **притисла руки ще сильніше до лица, заціпила зуби, хотіла бути спокійною...** [31, с. 29]; – Розуміється! – **кликнув він радісно** ... [31, с. 47]; – Гадюко! – **кричав він несамовитим голосом** [31, с. 38];

«*Très bien*, – проказала вона, і **тон її голосу був уламком криги** [3, с. 58]; Але, **зціпивши зуби**, розвернувся і вийшов, **грюкнувши дверима** [3, с. 82]; Богдана **мовчки вдавала, що читає меню і не чує його питання** [29, с. 29]; Іван тим часом **вже скипів, википів і заспокоївся**, час від часу лише саркастично дякуючи Риті за таке прекрасне Різдво [29, с. 36]; Богдана **грюкнула дверима** квартирки [29, с. 101].

Ілюстративний матеріал підтверджує: жінки активно використовують усмішку, внаслідок чого здаються більш привітними. Наприклад: *Дівчина засміялась і блиснула всіма білими зубами проти сонця, ніби двома низками перлів* [47, с. 59]; Я йому **посміхнулась**. Він не відповів посмішкою ... [3, с. 32]; Богдана **мило посміхалася** й відверто нудьгувала [29, с. 57]. Хоча варто визнати, що мімічні можливості сповна використовують і чоловіки: **По його лиці промайнув якийсь загадочний усміх** [31, с. 23]; ... *дивиться на мене крізь своє пенсне, злегка задравши голову догори, усміхається звичайною, але тепер трохи силуваною насмішкувато-вибачливою усмішкою* [11, с. 95]; ... **м'ясисті яскраво-пурпурові губи й розтягнулись у приязній усмішці** [3, с. 53].

Науковці переконані: жіночий погляд розсіяний, що дозволяє охопити якомога більше простору, а чоловічий – тунельний, предметний, зосереджений на конкретних частинах тіла, навколишнього середовища тощо: **Краєм ока я бачила, як мовчки віддаляються вояки** ... [3, с. 90]. Фактичний матеріал демонструє, що і жінкам, і чоловікам притаманний позирок скоса, коли йдеться про щось особливо цікаве для комуніканта або небажану особу, однак представниці жіночої статі все ж використовують такий вид візуального контакту частіше: ... *але Мотря не вимітала хати та все поглядала скоса на свекруху* [47, с. 35]; *Який гарний парубок, хоч і білявий, які в його веселі очі! – подумала дівчина, поглядаючи скоса на Лавріна* [47, с. 60]; *Хлоя скоса зиркнула на барабаницю* ... [29, с. 38].

Погляд видає скромність дівчини, а також знічення: дівчата опускають, ховають очі через сором'язливість: *Мотря тільки очі спускала додола* [47, с. 27];

... *почервоніла й спустила очі вниз* [47, с. 61]; ... *і подала йому руку на прощання, причім уникала його погляду* [31, с. 46]; *Аделя розповідала мені, опускаючи погляд і шаріючись, як він захоплюється запахом її шкіри* [3, с. 30]. Крім того, типово жіночим невербальним засобом є заковчування очей: ... *а вона закотила очі і боляче штовхнула мене в ребра своїм гострим дошкульним ліктем* [3, с. 10].

Гендерна специфіка зорового контакту виявляється також у контексті стосунків «чоловік – жінка». Як правило, розглядаючи об'єкт своєї зацікавленості, чоловік затримує погляд, довго розглядає, дивиться з інтересом, похитттю або милується: *Її краса так вразила його, що він не міг одірвати од неї очей* [47, с. 92]; ... *з кутка на мене задивився, аж гаряче мені стало* [43, с. 26]; *Його погляд так і промайнув по ній і спинився на її м'якій профілю* [31, с. 43]; *Очі Фельса так і впилися в її гнучку стать, в її гарне лице з незвичайно сяючими очима* [31, с. 54]; ... *він схвильовано досліджував їхні обличчя гарячим поглядом, що м'яко плив по волоссях, щоках і шиї* [58, с. 549]; ... *як той довготелесий носань їсть мене поглядом* [3, с. 74]; *Богдана й так уже звикла до голодних чоловічих поглядів у свій бік* [29, с. 60].

Чоловічий погляд нерідко буває серйозним, похмурим: *Карпо не оступився й не одхилився і тільки зблід та понуро поглядав на батька* [47, с. 47]; *Лаврін углядив її й тільки подивився на неї смутними докірливими очима* [47, с. 108]; *Травмований похмуро подивився навколо ...* [26, с. 46].

Представниці жіночої статі, згідно зі стереотипами, активніше послуговуються зоровими контактами, однак фактичний матеріал свідчить про інше: погляд – універсальний позамовний код, який і жінки, і чоловіки використовують із однаковою частотою. Наприклад: *Старий Кайдаш витріщив очі на горня і не знав до чого воно йдеться* [47, с. 53]; *Він пригорне мене та подивиться в вічі так-то люблю, що чую, наче в мене крила виростають* [43, с. 38]; *Тоді його очі темніли і груз топірець в землю* [37, с. 11]; *Її очі замиготіли* [31, с. 21]; *Той здивовано підвів на нього очі, не пізнаючи* [58, с. 578]; – *А то хто?* – спитав Степан, *показавши поглядом на постать, що сиділа поруч них,*

скорботно схиливши голову й **утупивши погляд** у порожню склянку [58, с. 526]; ... і щоб **очі** його **світилися так м'яко, лагідно та схвально** [3, с. 44]; Потім Машиа бачить тільки **очі Айші: велетенські, безумні, відчайдушні** [29, с. 18]; ...**подивився на Богдану з сумішню презирства і страху** [29, с. 100].

Розглядаючи гендерну специфіку тактильних невербальних засобів, ми помітили, що на перший погляд здається, ніби кардинальних відмінностей між жестами, які використовують представники чоловічої і жіночої статей, немає. Наприклад, вони активно обіймаються під час зустрічі, підтримки та подяки: *І я була в обіймах отця Йосифа. Він надійно сховав мене від світу, загорнув білим фелоном* [3, с. 92]; ... *на, тобі більше треба, для тих ваших коктейлів Молотова...Рита його обійняла* [29, с. 376]. Проте прагнення бути лідером призводить зокрема до того, що чоловік здебільшого бере за руку першим, а також обіймає за стан, пригортає до себе: *Він тоді мене за руку!.. Обіймає, пригортає, та все питає...* [43, с. 30]; *Він пригорне мене та подивиться в вічі так-то любо...* [43, с. 38]; *А він, почувши се, вже пірвав її в свої обійми, покривав смертельно бліде її лице гарячими поцілуями, шептав пристрасні любовні слова, сміявся...* [31, с. 58]; *Він тихо взяв її за руку* [58, с. 340]; *Степан тримав свою руку на теплих Надійчиних пальцях* [58, с. 341]; *Андреас зрозумів її рух як карт-бланш і обійняв Машу за талію* [29, с. 143]. Натомість жінка зазвичай обнімає чоловіка за шию, а також схиляє голову на плече й тулиться до обличчя: *Обіймала за шию Івана та, тулячи до його лиця біляву головку, стиха співала йому над вухом* [37, с. 11]; *Вона оповила тонкими руками його шию* [58, с. 471]; *Лаврін обняв її тонкий стан, і вона схилила йому на плече голову...* [47, с. 64]; *Він оповив її рукою стан, і вона, припавши головою до плеча, тремтіла від далекої вільгості води й теплої вогкості очей* [58, с. 377]. Чоловік може поцілувати співбесідницю у чоло: *Йосиф розсміявся і, делікатно обійнявши її за плечі, поцілував у чоло* [3, с. 67]. На знак привітання або прощання дівчина подає руку, а хлопець – тисне чи цілує її: ... *і подала йому руку на прощання, причім уникала його погляду* [31, с. 46]; *Вона подала ласкаво*

надлісничим **руку**, а вчителів привітала лише гордим поклоном [31, с. 60]; Він чемно **поцілував їй руку** [58, с. 543].

Чоловік охоче взаємодіє з такими частинами тіла співрозмовника, як плечі та руки, незалежно від статі. Під час зустрічі він зазвичай тисне руку представнику своєї ж статі або кланяється, а з метою підтримати – легенько стукає по плечі чи просто торкається його: *Коли вона, відходячи, дивиться в мій бік, я здіймаю капелюха і вклоняюсь їй* [11, с. 88]; «...Спасибі тобі, Борисе». Той **палко стиснув йому руку** [58, с. 440]; ...додав, **стискаючи Степанові руку**: «Сподіваюсь, що ви там із студента зробитесь лектором» [58, с. 432]; Він **поклав йому руку на плече** й промовив: «Не журись, хлопче!» [58, с. 343]; І **зненацька плеснувши хлопця по плечі**, він з босяцькою щирістю розповів йому... [58, с. 480]; – Хлоя, – він **гладив її по плечу**. – Ну сама подумай [29, с. 43]; – І брат! – додав Енрік, **щосили стусонувши Альберта в плече**. – Близнюк [29, с. 146]. Іноді жест потискування правиці дозволяє продемонструвати силу та зайняти панівне становище: *Я теж хляпаю його по плечах і, сміючись, відповідаю якоюсь дурницею. Коли сходяться двоє, що хляпають по плечах, то той, що хляпає дужче й певніше, займає пануюче становище* [11, с. 33].

Як показує ілюстративний матеріал, жінка теж активно застосовує плечі, однак здебільшого для того, щоб продемонструвати невпевненість у чомусь чи вимушену згоду: *Вона здвигнула плечима* [31, с. 9]; «Як гадаєш, Стефо, – він висвятився через ту давню історію?». **Я мовчки знизала плечима**, продовжуючи товкти волову зразівку [3, с. 86]; – **Якісь місцеві коктейлі**, – **знизала плечима Кармен** [29, с. 80]; **Оксана знизала плечима** і зробила вигляд, що читає книжку [29, с. 100]; *Коли дівчина-з-посольства знову зібралась піти, знизавши плечима «та ну їх, цих фріків», Хлоя встала з-за столика* [29, с. 213].

Проаналізовані тексти показують, що чоловіки частіше тримають руки в кишенях чи за поясом: *Тільки Карпо стояв оддалеки, заклавиши одну руку за пояс* [47, с. 19]; *Він стояв, заклавиши в кишені руки, і зосереджено пильнував її*

*рухів [58, с. 534]. Жінки натовість, сідаючи, закидають ноги одну на одну: Зоська закурила, **поклавши ногу на ногу й ліктем упершись у коліно** [58, с. 514].*

Жінки від захвату та палкого здивування плескають в долоні: – *Боже мій! – аж крикнула панночка, разом **стрепенувшись і в долоні сплеснувши*** [43, с. 4]; – *Що він говорить, боже ж мій! – **сплеснула руками** Ганнуся* [58, с. 373].

Чоловіки підсвідомо намагаються зайняти якомога більше простору, що фіксує їхню перевагу. Так, вони можуть сидіти, розвалившись: – *Привіт, – **я упав на стілець**, Льолік незадоволено сів напроти, не випускаючи з рук пакет із молоком* [26, с. 9].

Цікаво, що запахи теж гендерно марковані, тому у художньому тексті можна виокремити «фемінні» та «маскулінні» аромати: *А шкіра Аделина **пахла так солодко** ...* [3, с. 30]; *Коли шкварчить в оливi цибуля, на весь будинок пахне часник, а **я наскрізь просякаю запахом готування**, на серці відразу стає просторіше – і вже дається далі жити* [3, с. 84]; *Проте у вагончику **пахло добре влаштованим чоловічим побутом, це такий дивний запах**, він завжди стоїть у помешканнях, де живуть удівці, але як би це вірно сказати – задоволені собою вдівці, у яких усе гаразд із самооцінкою* [26, с. 41].

Чоловіки схильні до куріння, й автори вплітають цей факт у загальний невербальний образ персонажа: *Увійшов і стоїть перед нами, стелю підпираючи: **люлька в зубах**; і сивизна, ти б казав, у густі кучері поховалась* [43, с. 44]; *Закурив люльку і вдивлявся в вогонь, щоб чим-небудь скоротити чекання. Мусила ж врешті прийти Марічка* [37, с. 47]. Нерідко активне використання цигарок свідчить про хвилювання: *Льолік розлігся на водійському кріслі, **палив одну за одною** і нервово хапався за мобло, видзвонюючи брата* [26, с. 15].

Із зовнішнім виглядом пов'язані також жести причепурювання: чоловіки зазвичай розгладжують вуса (за їх наявності), а жінки – зачіску та одяг: *Сам огрядний, кругловидий, червоний, **усе вуса закручує правицею**, а лівою шаблю придержує та плечима все напинається вгору* [43, с. 36]; *Аделя швидко зиркнула*

на себе в люстро, *розгладила руками поділ сукні, поправила зачіску, її обличчя тільки частку секунди шукало потрібного виразу...* [3, с. 61]; Його компаньйон Клаар, *розгладивши вусики, додає...* [3, с. 207].

Демонструючи хороші манери, чоловік може подати жінці руку, вбрання, допомогти, поділитися своїм одягом тощо: Лаврін *прикрив Мелащині плечі своєю свитою і обняв її за стан* [47, с. 66]; Ангер-миловар *дбайливо подавав їй вбрання, примовляючи...* [3, с. 25]; Велвеле *допомагає мені підвестися, піднімає ровер і спирає його до стіни...* [3, с. 54]; Петро *підійшов до столу і послужливо відсунув стілець, запрошуючи їмость сідати* [3, с. 64].

Жінки частіше шаріються: *Її щоки зару'янілись потрохи, і вона виглядала дуже гарно* [31, с. 43]; Збудження лоскоче нерви: *у пань розпашілі щоки, панове, навпаки, стримані й зосереджені* [3, с. 13]; Їмость мала на собі скромну темно-сіру фланелеву сукню, її кругле *обличчя було рясно залите сором'язливим рум'янцем* [3, с. 62]. Чоловіче обличчя теж може змінювати колір, але внаслідок проживання іншої емоції – злості: *Спершу тато в скайпі почервонів так, що Богдана злякалася за кольоропередачу свого айпаду ...* [29, с. 27]. Крім того, і чоловіки, і жінки від страху бліднуть: *... Не махайте не мене руками, бо й у мене руки є! – сказав Карпо й собі зблід на виду. Його червоні губи побіліли, неначе полотно* [47, с. 37]; *Молодиці стояли бліді, як смерть, і од злості ледве дихали* [47, с. 45].

Сповна послуговуючись невербальними сигналами, українці активно залучають голос, погляд та міміку, енергійно жестикулюють. Окремі невербальні сигнали можуть бути універсальними для обидвох статей. Наприклад, деякі етикетні формули: Мелашка *обцілювала маленьких братів і сестер, розв'язала хустку з гостинцями* [47, с. 83]; – *Здоров, був, Карпе! – гукнув Грицько і почав обнімать та цілувать Карпа* [47, с. 139]; Вона *подала ласкаво надлісничим руку, а вчителів привітала лише гордим поклоном* [31, с. 60]; ... *Здорова була, Мотре! – сказав Карпо, подаючи їй руку* [47, с. 12].

У XIX столітті прості селяни, за звичаєм, кланялися панам та цілували їм руки, що позначало визнання влади: *До неї прилипла якась облесливість у розмові й повага до панів. Вона любила **цілувати їх в руки, кланятись**, підсолоджувала свою розмову з ними* [47, с. 6]; – *Ніколи того не всмію, ваше високоблагородіє! – **Вклониться їй низько, вправо, вліво ногами човг!*** [43, с. 33]; ... *а вигляд такий, ніби ніяк не може надивуватись, чому це відвідувач **не припадає перед ним на коліна і не цілує в руку*** [3, с. 99].

На знак схвалення або згоди і жінки, і чоловіки кивають головами вгору-вниз: – *Файно голосить... – **кивали головами** старі сусідки і чули одвітні зітхання, що розпливались в шумі людських голосів* [37, с. 53]; вправо-вліво – щоб заперечити: ... *Співай, Марічко, не втрачай веселості свої, я си хутко поверну. Але вона тільки **сумно головою хитала*** [37, с. 12]; *Вона **похитала головою**. «Ні, пане докторе; перше треба мені самій перемогти горе; як довго воно в груді лютує, ніхто мені не допоможе»* [31, с. 17].

Задля вказівки на предмет українці використовують руки. Так, людина може показувати пальцем чи всією долонею на об'єкт або пропонувати певну дію: ***Вказала рукою на мої речі, розкидані по підлозі** ...* [3, с. 33]; ... *Аделя під час гри з подругами **показала на мене пальцем** і сказала, що я її рабиня* [3, с. 57]; *Дуже, дуже смачно! Мені так хотілося риби! – підтвердила їмость, **простягаючи тарілку по другу рибину*** [3, с. 67]; ... *запитав Льолік, **показуючи на плеєр**, який я поклав на стіл* [26, с. 18].

Проаналізувавши художні твори XIX–XXI століть, ми з'ясували, що невербальна поведінка українських жінок та чоловіків не зазнала кардинальних модифікацій. Більшість позамовних засобів спілкування мають універсальний характер, алгоритм їх використання передається з покоління в покоління. Попри це можуть змінюватися допоміжні засоби та їх найменування (наприклад, аксесуари, елементи одягу тощо. Наприклад, чоловіки XIX століття курили люльку, натомість завдяки розвитку тютюнових виробів сучасні представники статі використовують цигарки.

Гендерна специфіка невербальних сигналів відіграє неабияку роль у комунікативному акті. Статеві особливості визначають поведінку чоловіків та жінок та передбачають використання конкретних засобів спілкування. Попри це для жінок і чоловіків нерідко характерні універсальні позамовні засоби, а багато гендерних стереотипів нині втратили свою актуальність.

2.3. Засоби омовлення невербаліки у художньому тексті

Вітчизняна теорія невербального спілкування зародилася в часи діяльності О. Потебні. Кінець XIX – початок XX століття окреслюють як первинний етап таких досліджень: визначено основні параметри позамовної комунікації та специфіку їх вияву у мові.

О. Потебня досліджував синкретизм та взаємозалежність невербальних сигналів і мовного світогляду людини, зокрема й те, як позамовні відчуття визначають семантичний світ. Наприклад, смак дозволяє людині побудувати асоціативний ряд так, що предмети, люди та враження будуть уявлятися й відчуватися як солодкість (люб'язність, прихильність), гіркота (неприязнь), гострота (злість) тощо. Тож реакція тіла міцно зафіксована у пам'яті людини, вона формує світовідчуття, впливає на моделювання мовної картини та породжує спеціальні образи [51, с. 31–32].

Свого часу лінгвістичне бачення омовлення невербаліки презентував І. Франко. Вчений розробляв основи лексикографування одиниць на позначення невербальних параметрів. Його «Галицько-руські народні приповідки» зробили чималий внесок у процес становлення описової бази української невербальної комунікації. Аналізуючи постику різних народів, він дійшов висновку, що від рівня вербальної репрезентації чуттєвого світу залежить лінгвістичний і літературний потенціал етносу. Кількість уваги до позамовних складників у творах вказує на рівень значущості відчуттів для народу [51, с. 35–36].

Г. Почепцов, перейнявши антропоцентричні погляди О. Потебні, трактує комунікативний акт як безупинну трансформацію вербальних знаків у

невербальні. Заведено вважати, що саме Г. Почепцов заснував українську школу прагматики. Він приділив особливу увагу вивченню проксемики у контексті вербалізації, зокрема лексико-семантичних способів репрезентації просодичних засобів (апелятивів, вигуків, етикетних формул) [51, с. 54–55].

Л. Солощук вивчає англомовний дискурс на предмет взаємодії вербального та невербального, а також специфіку номінації позамовних компонентів комунікації, роблячи внесок у розвиток нового лінгвістичного напрямку – «теорії дискурсивної взаємодії різних кодових систем». Цікаво, що Л. Солощук розробила гіпотезу трирівневого статусу невербальних засобів. Так, позамовний знак спілкування може бути універсальним, етно- та індивідуально означеним. Дослідниця працює над актуальними в сучасній теорії невербальної комунікації проблемами витлумачення знаків, специфіки вибору мовних інструментів для цього та ідентифікації поняття невербальної компетенції мовця [51, с. 56].

Дефініцію терміна ***вербалізація невербаліки*** подає Т. Осіпова, трактуючи його як синкретичний напрям комунікативної лінгвістики, «процес породження нових смислів унаслідок подвійної актуалізації невербальних кодів засобами конкретної мови, що характеризується переходом особистісних смислів адресанта до їхнього втілення в значеннях одиниць мовного коду» [51, с. 71].

Згідно з класифікацією дослідниці, інструментарій вербального складника утворюють звук, лексема, фразеологізм, словосполучення, паремія / речення і текст. Вибір засобу залежить від способу подачі інформації [51, с. 66–67].

Однією з форм вербалізації норм спілкування є правила, рекомендації та настанови, однак засвоєння цих приписів на прикладному, тобто мовленнєвому, рівні ефективніше. Невербальні коди омовлені здебільшого у пареміях, анекдотах, фразеологічних одиницях та, як свідчить Т. Осіпова, «вплетені» у живе мовлення. Це уможлиблює формування комунікативної компетенції мовної одиниці щодо стратегії спілкування [49, с. 190].

Т. Осіпова неодноразово зазначає, що експресивність та семантико-твірні гнучкість невербальних кодів репрезентовані на всіх рівнях мовної системи [51]. Художній текст цю думку підтверджує та дає нам можливість констатувати мовне відображення всіх видів невербальних засобів людської поведінки.

На **фонетичному рівні** здебільшого відтворені акустичні засоби невербальної комунікації. Як правило, письменники використовують фонему та графічні можливості мови для передачі інтонації та гучності, а нагромадження звуків, зокрема у вигуках, дозволяє яскраво проілюструвати невербальну основу вербальних засобів: – ***Пху** на тебе, сатано!* – плюнув набік *Кайдаш...* [47, с. 37]; ***Тпру**, сірий! **Тпру**, моругий, бодай ти сказився!* – кричав *Кайдаш...* [47, с. 71]; – ***Хррр!*** – захурчав насмішувато *Лаврін* [47, с. 122]; – ***Гм?*** – мукнув *Карпо*, стоячи коло хати [47, с. 141]; – ***Т-а-к?*** – завважила протяжно *Олена*, і в сій хвилі потягнула вона сильніше поводи до себе [31, с. 44]; – ***Бураки-ки-ки!.. Бураки-ки-ки! Бураки-ки-ки!*** – верещали обоє, заплющивши очі, аж жаби здивовано мовкли [37, с. 8]; – ***Ге-ей!*** – кликав *Іван* перед себе. ***Ге-ей!*** – відзивалось глухо на його поклик... [37, с. 24]; ***Аххххх***, – видихає знеможена публіка, – ***аххххх, аа-ахххххх*** [3, с. 18]; – ***Чи-ш-ш-ш...*** – сказав він [29, с. 64].

Цікаво, що чимало засобів для вербалізації просодики утворені за допомогою звуків навколишнього середовища або вкраплень людського мовлення, себто є звуконаслідувальними: *Сидимо мовчки всі; коли у двері хтось – **стук-стук...*** [43, с. 44]; *Кайдашиха, недовго думавши, вхопила кухоль з Мотриної діжки та – **хрѐп** ним об землю* [47, с. 130]; – ***Ха-ха-ха!*** – розсміявся чоловік замість усякої відповіді [31, с. 24]; ***Гісь-гісь!*** *Трусяться вівці зеленим полем, м'яко ступають по траві постолі...* [37, с. 19]; – ***Бир-бир!*** – сердито гукає *Іван*, і вже собаки при вівцях [37, с. 19]; – ***Рист! Рист!..*** – підбадьорюють вівчарі та одхиляють коліна од дірки, кудюю скаче у струнку вівця [37, с. 21]; – *Добрий вам вечір, сусідоньці красні... **хе-хе...*** [37, с. 31]; ***Бух-бух-бух! Бух-бух-бух!*** *Удари, щоправда, були частішими* [29, с. 37]. Важливо зазначити, що автори омовлюють здебільшого чоловічий сміх, використовуючи передовсім поєднання

звуків [x] + [e]/[a]. Ми припускаємо, що комбінація [x] + [i] може бути притаманна жіночому сміху, оскільки високий ступінь підняття спинки язика під час відтворення звуку [i] супроводжується вищою тональністю голосу, однак ілюстративний матеріал спростовує таку думку: *А в другого з'являється запобігливе підхіхікування* [11, с. 33]; *Сам ніяково хіхікає, лащить до матері, потім падає головою в подушку й удає, що пустує* [11, с. 48].

Словотвірно-морфемний рівень також демонструє набір інструментів для відтворення невербаліки. Автори використовують такі засоби, зокрема префікси, для творення нових лексем на позначення різних відтінків невербальних сигналів: *Мелашка осміхнулась, але якось жалібно глянула на Лавріна, вона неначе не дочула свекрушиного слова, хоч розкуштувала полин* [47, с. 79]; *Я всміхнулась люстрові і зустрілась поглядом з очима Петрового відображення* [3, с. 33]; *...криво посміхнулася...* [29, с. 12]; *Він сидів, уперед похилений, підперши голову на руки, і прислухався* [31, с. 29]; *... він говорив дуже гарно й цікаво, і я, не бачачи його потворного обличчя та незграбного тіла, не раз заслухалась* [3, с. 75]; *Мелашка викачувала тісто та все поглядала на двері* [47, с. 96]; *Він похилився вперед і заглянув їй в очі* [31, с. 8]; *Вони споглянули на себе глибоким зрозумілим поглядом і оставили «любую молодіж» саму* [31, с. 54]; *Певно, «вуйко» зарізав корову, – дума Іван і пильніше оглядає свою отару* [37, с. 20]; *Вона задивилася на Лавріна* [47, с. 60]. Так, згідно зі словником української мови, наведені дієслова мають різні семантичні відтінки: **прислухатися** – «напружуючи слух, намагатися почути щось» [65, с. 25]; **заслухатися** – «захопитися, забути про все, слухаючи кого-/що-небудь» [66, с. 1048]; **поглядати** – «дивитися час від часу кудись, на когось/щось» [66, с. 2499]; **заглянути** – «дивитися, намагаючись кого-небудь чи що-небудь побачити» [66, с. 950]; **споглядати** – «розглядати об'єкт» [65, с. 555]; **оглядати** – «послідовно розглядати, щоб обстежити, ознайомитися, виявити щось» [66, с. 2054]; **задивитися** – дивитися захоплено, замилювано [66, с. 961].

Для омовлення жіночих невербальних засобів використані зменшено-пестливі суфікси: Біла **Шапочка** сідає у трамвай [11, с. 60]; Вона тупнула **ніжкою**, вдарила з усієї сили обома руками об двері [3, с. 57]; – А ти не Дієто?.. – зморила **носи́ка** Богдана [29, с. 9].

Морфологічний рівень – найпродуктивніше джерело мовних засобів для передавання невербаліки. До репрезентації таких кодів залучені фактично усі частини мови. Деякі з них є більш ефективними, зокрема іменники, дієслова та прислівники. Крім того, письменники активно використовують поєднання кількох частин мови, наприклад, іменника та прикметника або дієслова й прислівника тощо.

Жіночий тон голосу вищий, ніж у чоловіків, а відтак письменники передають його як тонкий, дзвінкий, дещо верескливий і т. ін. Для цього вони використовують дієслова, які вказують, наприклад, на швидкість дії, зокрема мовлення, його тональність тощо: Кайдашиха **щебетала**, але все крадькома скоса поглядала очима на скриню ... [47, с. 24]; Ах, пане Яновичу! – **бринить** насмішуватий **дівочий голос** [3, с. 13]; ... **продзвеніла**: «Смачнющий! Чи можна ще? Я так упріла, поки ми їхали!» [3, с. 64]. Залучені також іменники (для найменування невербального засобу) та прикметники (для вираження ознаки такого коду): *І ось раптом високий жіночий сміх* гостро розтяв важкі покрови суму ... [37, с. 53]; та прислівники (для позначення ознаки дії): ... **ляскотить попташиному**, привітна, люба – і що то? – не пізнати!.. [43, с. 11]. Крім того, стереотипне уявлення відображене у відтворенні жіночого мовлення за допомогою дієслів **шипіти** та **сичати**: – Хто? Ти? Мені? Своїй матері? – **сичала** Кайдашиха [47, с. 132]; – *І то – у вишиванці!* – з презирством **шипить** пані з «каравелою» на голові [3, с. 13]. Деякі приклади демонструють схильність чоловіків до стриманості щодо висловлень і мовчання: *Мотря часто гризла голову Карпові, але він не любив говорити і більше мовчав* [47, с. 141].

Шепіт – універсальний голосовий параметр, однак у житті його неодноразово використовують саме жінки: – *Адже ж ото моя мати!* –

зашепотіла Мелашка, вглядівши свою матір коло товстого білого стовпа [47, с. 104]; – *Чуєш, Іва? – шепотіла Марічка* [37, с. 8]; – *На те була я давно приготована, пане докторе, – ледве прошепотіла* [31, с. 19].

Для точної передачі зорових та голосових характеристик комунікантів нерідко слугують прикметники, які виражають ознаку невербального засобу. Так, погляд може бути теплим, лагідним, сумним і под., очі – добрими, проникливими і т. ін.: ... *кинувши на Степана й Надійку глузливий погляд* [58, с. 372]; *Степан відчув на собі тоскний Надійчин погляд і, підвівши голову, глянув їй у вічі* [58, с. 373]; а голос – м'яким, неласкавим, лагідним, насмішкуватим тощо: ... *промовила Мотря неласкавим голосом* [47, с. 27]; *Радник не знаходив слів, щоб виразити своє зачудовання, аж по якійсь хвилині сказав сумним, гірким тоном ...* [31, с. 16]. Жіночий голос зазвичай позначений м'якістю, ніжністю: ... *додала м'яким шепотом ...* [31, с. 46]; *згадується йому милий дівочий голос ...* [37, с. 19].

Як правило, чоловічий погляд зображують за допомогою прикметників *похмурий, серйозний, злий* тощо, однак фактичний матеріал показує, що очі представника чоловічої статі можуть бути *добрими, лагідними*: *Його очі такі добрі й такі уважні до мене ...* [3, с. 96]; ... *світять самі лише проникливі очі ...* [3, с. 98]. Натомість *лихе* око, на думку авторів, мають жінки: *Я зауважую, як змірює мене лихим оком пані Гелена Фестенбуртова ...* [3, с. 15]. Отже, прикметники найчастіше виражають ознаку голосу та погляду.

Акустичні параметри відображені здебільшого за допомогою поєднань «дієслово + прислівник», «дієслово + іменник + прикметник» тощо. Зазвичай вони позначають інтенсивність голосу та інтонацію: ...*Не пересушило? – турботливо і по-діловому запитував у дружини* [3, с. 25]; – *То прошу шукати собі іншу служницю, – понуро прогуділа я, опустивши голову на груди* [3, с. 58]; ...*так якийсь момент мовчить і, нарешті, вибухає голосним, заливчатым сміхом* [11, с. 24].

Поєднання частин мови використовують і для відтворення поглядів. Так, жінки часто **блискають очима**: *Аделя штурхає його в плече і ласкаво блискає на мене очима* [3, с. 47]; *Аделя тільки ще більше зблідла й люто блиснула на мене очима* [3, с. 57]; а чоловіки **дивляться спідлоба**: *Оддаючи він спідлоба дивився на Мотрю ...* [47, с. 19].

Продуктивним для репрезентації невербальної мови є прислівник, який виражає ознаку дії чи стану. Дивитися можна **ласкаво, люто, благально, скося** тощо: *Кайдашиха щебетала, але все крадькома скося поглядала очима на скриню...* [47, с. 24]; *Надійка захоплено споглядала...* [58, с. 394]; ... *Іванка кілька хвиль благально дивилася йому в очі...* [3, с. 69]. Тактильна взаємодія передана словами **боляче, несміливо, делікатно, міцно** і т. д.: ... *сидить між нами з Петром, міцно тримаючи за руки* [3, с. 15]. Через підвищену конфліктність для чоловіків характерна сила, репрезентована за допомогою прислівників: ... *а він так боляче стиснув мою руку, що аж затріщали кістки* [3, с. 45]. Під час взаємодії з жінкою чоловіку нерідко властива пристрасть: ... *але в тій же таки хвилі, заки вона змогла се завважити, пірвав її палко до себе* [31, с. 57].

Жести відтворені переважно за допомогою дієслівних форм, особливо перехідних дієслів та дієприслівників: *Вона здвигнула плечима й легко усміхнулася* [31, с. 26]; *Іван спершу звів на Риту брови, а тоді махнув рукою: чому тут уже дивуватися* [29, с. 35]; *Назустріч спускався задоволений сантехнік Вася, вимахуючи цигаркою і запальничкою* [29, с. 35]. Деякі види жестів можуть супроводжуватися вигуками або дієсловами у формі наказового способу, напр.: *Половину вкусила, а другу поважним, повним довір'я рухом подала йому. – На!* [37, с. 6]; – *Гісь! Гісь!* – *підганяє ззаду вівчар* [37, с. 17]; – *Тримай,* – *вона простягла мені половину граната* [26, с. 27].

Запахи автори, як правило, відтворюють за допомогою іменників та особових і безособових форм дієслова: *У самій чаші театру панує задуха. Ледь відчутний запах нафти з газових світильників змішаний із жирним ароматом помади для волосся, солодкої пудри та парфумів* [3, с. 13]; – *Так тільки*

смердить горілкою, – сказав Кайдаш [47, с. 75]; Він станув нараз близько перед нею, і вона *зачула* від нього *вино...* [31, с. 57]; ... і *тхнуло* від цих *недоладних студентів*, як від кролів у прілій соломі [3, с. 74]. Рідше – завдяки поєднанню іменників з прикметниками чи дієслів з прислівниками: ... *листя яких схоже на відбитки фавнових ратиць, черпаю легеньми неприємний запах айлантового листя*, а далі – *мало не морозяну терпку свіжість туї та ялівцю* [3, с. 51]; ... *смерділа отруйно й загрозливо, деручи в горлі ...* [3, с. 24]; *А шкіра Аделина пахла так солодко ніби не тому, що це я готувала їй купіль ...* [3, с. 30]. Як бачимо, для репрезентації ольфакторики нерідко у тексті використано поєднання кількох частин мови, які у цьому випадку виражають нюхову ознаку предмета чи об'єкта.

Цікаво, що зовнішні ознаки людини або смакові чи тактильні відчуття стали базою для утворення деяких прикметників: – *Будь здорова, чорноброва!* [...] – *Будь здоров, нечорнобровий!* – обізвалась Мотря. – *Як схочеш, то й сам прийдеш. З чорнявим постояла б, а рудому – зась* [47, с. 12]; *Її очі з м'кеньких стали зразу тверденькі* [47, с. 22]; – *Мотре!* – крикнула вже *не дуже солодким голосом* свекруха з печі [47, с. 27]; ... *її очі стали мимоволі вогкі* [31, с. 22]; ... і *гіркий* усміх промайнув по її старечім зжуренім лиці [31, с. 33]. У цьому випадку слід говорити про метафору, себто перенесення ознаки, адже, наприклад, пряме значення слова *гіркий* – «який має своєрідний їдкий, різкий смак» [66, с. 636]; а *м'який* саме у переносному значенні означає «добрий, сердечний, чутливий» [66, с. 1695].

В основі деяких дієслів та прикметників для вираження голосових параметрів фіксуємо анімалізм: – *Хто? Ти? Мені? Своїй матері? – сичала Кайдашиха* [47, с. 132]; «*І то – у вишиванці!*» – з презирством *шипить пані* з «каравелою» на голові [3, с. 13]; *Не тіло боліло, хрипів ведмежим голосом Горовіц ...* [3, с. 31]; «*Щонайменше – носом*», – *нявкнула* у відповідь на це Аделя [3, с. 75]. Наприклад, слово *ведмежий* за словником подано як прикметник до

іменника **ведмідь**, натомість переносне значення таке: «який певними рисами, особливостями нагадує ведмедя» [66, с. 266].

Варто зазначити, що серед засобів омовлення невербальних параметрів чільне місце займають слова, які змінюють свою частиномовну приналежність. Так, маємо справу із субстантивованими та вербалізованими вигуками, які позначають акустичні параметри: *Западає тиша, в якій вряди-годи чується порипування крісла, чиєсь **покахикування** чи бурчання у шлунку* [3, с. 14]; *Навздогін мені лунають **зойки** українською, кпини польською і сичання німецькою* [3, с. 50]; ... *нічка йде – **охає** та **стогне*** [43, с. 1]; *Був у нас копитан... **ух!** Та тільки **ухнув*** [43, с. 33]; ***Йойкнула** челядь, кинулась одтягати...* [37, с. 5]; ***Бахнув** у лісі стріл* [37, с. 20]; ... *я шепотіла до нього й лагідно **зацитькувала***... [3, с. 21]; ... *починав совгатись на стільці й голосно **чмихати** носом* [3, с. 74]; *Басист щось **угукнув** у відповідь* [29, с. 38]; ... *сказала... Маша і **гмикнула*** [29, с. 74].

Лексичний рівень мовної ієрархії не менш продуктивний для репрезентації невербальних компонентів комунікативного акту. Дослідивши художній текст, ми зіткнулися з низкою мовних явищ, які не лише полегшують процес сприйняття інформації, а й удосконалюють способи її передачі. Серед них чільне місце посідає синонімія. Українські автори сповна послуговуються лексичним потенціалом мовних одиниць задля уникнення тавтології та для виразної передачі невербальних сигналів. Так, на позначення початку процесу мовлення використані конструкції: – *Е, бабуню!.. – **защебетала** панночка* [43, с. 3]; – *А бач, бач, – **зацокотіла** пані, – які вони в тебе порозпушувані!* [43, с. 22]; – *Ні, я спужар, – **одкрив зуби** Микола, – маю пильнувать ватри...* [37, с. 16]; *І випити чого-небудь, – **подав голос Болік** ...* [26, с. 17]. Тобто, автори скористалися діапазоном семантичних відтінків дієслівних форм. Наприклад, лексеми **защебетати** («почати швидко і дзвінко говорити» [66, с. 1091]) та **зацокотіти** («заговорити швидко й дзвінко (звичайно про жінок)» [66, с. 1080]) позначають саме дівочий голос, що вказує на його дзвінкість.

Мовні конструкції, зокрема фразеологічні одиниці, застосовані з метою позначення сміху теж можуть мати синонімічні значення: *Петро вищирив свої хижі зуби і зайшовся реготом* [3, с. 46]; ... *а тоді [...] порснула зі сміху* [3, с. 73]. Для вербалізації погляду вжито близькі за значенням лексеми **заблищати, глянути, угледіти** тощо: *І з пильною цікавістю звернув назад на неї погляд ...* [31, с. 18]; ... *сказала дівчина і вже сміливіше глянула на Лавріна* [47, с. 60]; – *Оце, мамо, й Западинці, – сказав Лаврін, і його очі весело заблищали* [47, с. 70].

Вважаємо за потрібне звернути увагу на активне залучення антитези. Протиставлення дозволяє авторам чіткіше відтворити здебільшого зовнішній вигляд персонажів, а також риси їхніх характерів та манеру невербальної поведінки: *Аделя – бліда і напівпрозора, з хмарою русьвого волосся, тонкого, як пух, делікатна, мов сніжна бабка зі збитих вершків, замріяна, ранима і тонкосльоза. [...] Я, Стефанія Чорненко – жилага, смаглява і бистра, міцна, як хлоп, зовсім негарна. Гарне у мене тільки волосся: лискуче, міцне і пряме, у тіні темне, як кора дерева, на сонці спалахує мідними іскрами* [3, с. 22]; ... *Боря виглядав мажористо, був худий і підстрижений, носив контактні лінзи й навіть, здається, робив манікюр. Льоша, натомість, був міцно збитий і децю пригальмований. Носив недорогий офісний одяг, стригся рідко, грошей на контактні лінзи йому було шкода, тому носив окуляри в металевій оправі* [26, с. 10].

У контексті лексикології варто згадати про конотативне значення омовлених невербальних кодів. Від лексичного значення слів для відтворення позамовних патернів залежить сприйняття читачем того чи того героя, його дій і настроїв. Наприклад, М. Вілінська та С. Андрухович з метою натякнути на нелегкий характер людини, а також злий погляд, звернули увагу на причинно-наслідкові зв'язки та порівняння: ... *тільки погляне, то наче за серце тебе рукою здавить* [43, с. 29]; *Здається, наткнешся на його погляд – і з рани засочиться кров* [3, с. 44]. Негативне конотативне значення (переважно для

репрезентації жіночого погляду) мають такі слова: *Зирнула на нас і одвернулась* [43, с. 37]; ... *чиї очиці водночас перелякані і злі* [3, с. 44].

С. Жадан та І. Карпа на позначення фізіологічних особливостей чоловічих рук використали іменники **лапа**, **лапище**: ... *похрипував він, тягнучись до мене своїми лапами* [26, с. 32]; *Хлоя кволо потисла його велетенську лапищу* [29, с. 94].

Дівочий голос часто порівнюють з пташиним: *Вийде до них – ляскотить по-пташиному, привітна, люба – і що то?* [43, с. 11]; *Аделя про щось мило щебетала з їмостю* [3, с. 68]. Так, за словником **по-пташиному** означає «так, як птах, як пташка» [65, с. 238].

Письменники застосовують перейменування, наприклад, метонімію для позначення суб'єкта дії, взявши до уваги передовсім аксесуари та елементи одягу: *Біла Шапочка сідає у трамвай. Мені треба на другу лінію, але я входжу за Шапочкою* [11, с. 60]; – *Е, дівчата, ви куди? – визирнула зі «Славії» лиса голова в окулярах* [29, с. 59].

Автори активно використовують гендерно марковані порівняння. Так, параметри дівочої зовнішності порівнюють з писанкою, стрілою, калиною, тополею тощо: *Хівря доладна, як писанка* [47, с. 2]; *Дівчина була невелика на зріст, але рівна, як струна, гнучка, як тополя, гарна, як червона калина, довгообразна, повновида, з тонким носиком. Щоки, червоніли, як червонобокі яблучка, губи були повні та червоні, як калина* [47, с. 58].

Крім того, елементи репрезентації невербаліки містять градаційний лексичний компонент (поступовий перехід від нижчого ступеня вияву ознаки до вищого): *Соня вибухає плачем ...* [11, с. 46]; *І вона гірко сміється, потім плаче і вкінці зовсім риде* [11, с. 58]; *А я вила і вила, а тоді голос мій обірвався, і я гірко заплакала* [3, с. 59]; ... *я від її дотику тільки ще самозабутніше заскімлила* [3, с. 60].

Найвищий ступінь вияву пристрасті метафорично репрезентований у виразі «**піврати в обійми**». Переносне значення слова **піврати** у цьому контексті

відтворює маскулінно маркований вимір почуття: *А він, почувши се, вже **пiрвав її в свої обійми, покривав смертельно бліде її лице гарячими поцілуями, шептав пристрасні любовні слова, сміявся...*** [31, с. 57];

Вербалізація позамовних кодів широко представлена на **фразеологічному рівні**: – *Дай сюди, бо як пхну, то й **ноги задереш*** («упасти, померти») [66, с. 960]! [47, с. 44]; *Слова **цідить крізь зуби*** («говорити неохоче або невиразно, ледве розтуляючи рот») [67, с. 757], *ніби крізь сито* [3, с. 45]; ...*довго **свердлячи одне одного очима*** («пильно, пронизливо дивитися на кого-, що-небудь») [67, с. 630], *поцілувалися...* [29, с. 52]; ...***не зводячи з нього очей*** («пильно дивитися на кого-, що-небудь; стежити, спостерігати за кимсь, чимсь») [67, с. 260], *засміялися...* [29, с. 11]; ...***тато видихнув, поскреготав зубами*** («виявляти гнів, роздратування, невдоволення») [67, с. 659] *і наказав їй негайно повертатися* [29, с. 27].

Як бачимо, мовний арсенал українців допоміг нашому народові сповна відтворити досвід невербального спілкування за допомогою фразем. Це підтверджують художні тексти, які дали нам змогу укласти власний словник фразеологічних одиниць на позначення невербальних сигналів (див. Додатки). Більшість таких одиниць є універсальними – їх активно використовують представники обидвох статей.

Фактичний матеріал засвідчує відтворення невербальних сигналів за допомогою різних видів синтаксичних конструкцій:

– **словосполучення** (узгодження, керування та прилягання): ***Жіночий крик, гострі жіночі голоси** стривожили його, і він почав кричати через сон диким, чудним голосом* [47, с. 34]; – *Слава Ісусу Христу! – показав він, **стримано посміхаючись*** [3, с. 62]; *Рита **знижала плечима*** [29, с. 166];

– **речення** (простого і складного): *Пан, **неспокійний, смутний, пішов собі, похиливши голову*** [43, с. 21]; *Він **кричав довго і страшно, якимось чужим голосом, гудів сиреною, пугачем, протягом, паротягом*** [3, с. 20]; *Грудний, оксамитний **сміх** завершувався дзвінками металевими нотками* [29, с. 8];

Дивлячись на його високе чоло з зализинами, на відросле волосся над вухами, на цю дурнувату чи то куртку, чи то сорочку, яка хоч і була від Lemaire, невблаганно робила Філіпа схожим на сантехніка середнього віку [29, с. 11];

– **надфразної єдності:** *Дівчина була невелика на зріст, але рівна, як струна, гнучка, як тополя, гарна, як червона калина, довгообразна, повновида, з тонким носиком. Щоки, червоніли, як червонобокі яблучка, губи були повні та червоні, як калина. На чистому лобі були ніби намальовані веселі тонкі чорні брови, густі-прегусті, як шовк [47, с. 58].*

Надфразні єдності можуть передавати детальні характеристики зовнішності, відображати особливості простору та відтворювати однорідні чи довготривалі дії, супроводжувані лише невербальними кодами: *Залою прокочується хвиля позіхань, що передається одному від одного, без жодної на те згоди й бажання – така інтимність, наче поцілунки. Якийсь сивий огрядний пан (у темряві складно розгледіти, але схоже, що це буркотливий Бібрінг, магістр фармації), крекчучи й сопучи, намагається підвестися зі свого сидіння, хапається руками за спинку крісла попереду і за простягнуті руки сусідів, але щоразу тяжко гепається назад, від чого з його ока випадає монокль і безпорадно розгойдується на золотому ланцюжку, поки пан Бібрінг (так-так, це справді він), роздуваючи щоки і ніздрі, вже мало не креше іскри від люті [3, с. 14].*

Варто зауважити, що письменники по-різному передають невербальні сигнали. Зокрема, за нашими спостереженнями, авторки репрезентують мову тіла більш розгорнуто, за допомогою багатокomпонентних мовних конструкцій: *Тут виринула перед її душею висока стать молодої дівчини з сніжнобілим обличчям та супокійними лагідними очима... [31, с. 5]; Коли ж гощу своїм їдженням Аделю й Петра чи ще кого – то й сама стаю ароматною, як смажений часник, соковитою і солоною, як полядвиця, гострою, як перець, делікатною, як молочний пудинг, жирною і ситною, як печена качка [3, с. 84].* Крім того, жінки свідомо уникають грубих висловів, використовують демінутиви; їхній опис невербальних сигналів більш метафоричний, м'який та насичений синонімами:

*Він знову нахилився **крихітку**, і їх погляди стрінулись. В її очах затліло щось **наче огник**, і він глядів через хвилину в її гарне лице з очевидною приємністю [31, с. 46]; ... завдяки цим сльозам вона ставала ще гарнішою, **два сумні місяці світилися печально і безборонно** [3, с. 37]; Вона тупнула **ніжною**, вдарила з усієї сили обома руками об двері ... [3, с. 57].*

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II

Отже, жінки й чоловіки по-різному сприймають навколишній світ й оцінюють дійсність, внаслідок чого говорять неоднаковими мовами не лише на словесному, а й на позамовному рівнях. Однак фемінний та маскулінний стилі спілкування мають не лише відмінні риси, а й схожі, тому окремі засоби невербаліки можна трактувати як універсальні.

Невербальна комунікативна поведінки українців сповна відображена за допомогою мовного інструментарію і репрезентована на всіх основних рівнях мовної ієрархії – фонетичному, словотвірному-морфемному, морфологічному, лексичному та синтаксичному, а також на деяких проміжних, зокрема фразеологічному. Останній, зокрема, є величезним джерелом переосмислення позамовних сигналів та відображення світогляду народу.

РОЗДІЛ III

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ НЕВЕРБАЛЬНИХ ЗАСОБІВ КОМУНІКАЦІЇ У ШКІЛЬНОМУ ДИСКУРСІ

Комунікація у межах освітнього простору – каталізатор соціалізації нового покоління та встановлення правильних статусно-рольових взаємин між учасниками комунікативного акту. Вивчення основ невербальної комунікації є одним з важливих складників процесу освоєння культури спілкування та формування поведінки у контексті виховання.

3.1. Роль невербального образу вчителя у професійній комунікації

Кваліфікація, компетентність та досвід – визначальні риси сучасного педагога та його професійної реалізації. Однак образ вчителя складається з чималої кількості компонентів, від яких залежить якість навчального процесу та рівень сприймання викладача, і чільне місце серед них посідає позамовна комунікативна компетентність.

А. Юрчак у праці «Невербальна комунікація вчителів та сучасна педагогічна освіта» [переклад наш. – А. Б.] демонструє відсоткове співвідношення, яке показує, що у процесі засвоєння матеріалу всього-на-всього 7% значення інформації належить змісту висловлення, натомість 38% – просодичним особливостям вчителя і 55% – загальним характеристикам позамовного спілкування [89, с. 143].

Невербальне спілкування педагога, яке є детермінантою ставлення та емоцій до учнів, репрезентує його реакцію на думки та відчуття, що виникають під час спілкування з вихованцями, а також на поведінку та події, що відбуваються в класі. Від невербальної поведінки вчителя залежатиме атмосфера уроку, рівень довіри учнів до вчителя та концентрації на почутому.

Учні звертають увагу – свідомо чи ні – на багато позамовних сигналів педагогів і формують загальне враження про його особистість та урок загалом. Чи не перше, з чим стикається школяр, – вираз обличчя, який відображає емоційний стан вчителя та його ставлення до інформації. Учні завжди зможуть

відрізнити щиру усмішку від замаскованої фальшивості. Порухи тіла та жести, вказівки руками підсилюють сказане та допомагають сконцентрувати увагу учнів на важливому. Поза наставника прямо впливає на встановлення контакту з дітьми та свідчить про його готовність до співпраці. Зоровий контакт не менш важливий, оскільки допомагає педагогу охопити реакцію класу, наприклад, на ступінь складності матеріалу та методи викладання, а учням – зрозуміти, що їхні уважність та інтерес помічають і цінують. Маніпуляції голосом, інтонацією та швидкістю мовлення спрямовують вихованців, залучають їх до процесу засвоєння знань та формують вміння навчатися, зокрема вести конспекти. Темп мовлення може сигналізувати про зацікавленість темою. Просторова орієнтація та розташування педагога, уникнення візуальних бар'єрів тощо виказує його досвід комунікації з учнями, а також може свідчити про інтро- чи екстравертивний тип особистості [89].

За допомогою позамовних знаків учитель може не лише привернути увагу учнів, а й виразити свої емоції, що наближує його до вихованців, а також впливати на настрій у колективі, підсилити чи змінити зміст висловленого. Так, усмішка примножує похвалу, а погляд може продемонструвати ставлення вчителя до певних дій учнів без використання вербаліки. Крім того, невербальний компонент образу педагога формує взірцеву поведінкову модель, яку дитина перебирає та впроваджує у своє життя. Вищезгадані особливості невербальної поведінки, у зв'язку зі словесним складником, безпосередньо впливають на ефективність навчання та взаємини між учасниками освітнього процесу.

3.2. Нейролінгвістичне програмування як метод залучення позамовних сигналів до навчального процесу

Звертаючись до теми шкільного навчання, особливо в контексті методики НУШ, варто зазначити, що вивчення невербаліки сприяє виробленню корисних навичок комунікації та соціальної взаємодії, які учні зможуть застосувати у

повсякденному житті. Теми з невербальної мови повинні бути включені в програму соціально-емоційного навчання, зокрема їх можна активно використовувати під час викладання курсів української мови та літератури. Вивчення мови тіла відіграє важливу роль на уроках розвитку мовлення, адже наш стиль говоріння включає й позамовні параметри та їх коректне застосування згідно з нормами етикету. Зазначимо, що вивчення невербаліки є вкрай важливим для дітей із розладами аутичного спектра, оскільки це сприяє легшим та ефективнішим соціальним взаємодіям та зменшує вплив стресогенних факторів.

Сьогодні чималої популярності набуває новітня технологія впливу на свідомість людини загалом та учня зокрема – нейролінгвістичне програмування (НЛП). Це напрям у психотерапії та практичній психології, який займається дослідженням структури суб'єктивного досвіду людей, розробкою мови його опису, розкриттям механізмів і способів моделювання досвіду з метою вдосконалення та передачі виявлених моделей іншим людям [28, с. 243].

НЛП – метод, створений на межі неврології та лінгвістики, в основі якого – вплив мовних форм і структур на свідомість людини. Власне лінгвістична сторона мовленнєвої діяльності та дослідження впливу на мовну особистість під час комунікації та на регулювання її поведінки – найважливіше в НЛП. Нейролінгвістичне програмування базується на ідеї про зв'язок між нейрофізіологією, особливостями мови та діями людей. Ці три компоненти відображені у самій назві методики: **нейро** – зв'язок з нервовою системою та органами чуття, за допомогою яких ми збираємо інформацію із зовнішнього світу; **лінгвістичне** – розуміння того, як певні мовні патерни впливають на нашу поведінку; **програмування** – алгоритм дій [39, с. 163].

Засновники НЛП Річард Бендлер та Джон Грюндер вважали, що це модель людського внутрішнього досвіду та комунікації, яку можна ефективно застосовувати для лікування фобій; допомоги дітям із невисоким рівнем

сприйняття навчання; лікування соматичних захворювань та подолання неприємних звичок; підвищення рівня продуктивності [79, с. 138].

Нейролінгвістичне програмування – це наука про вміння зацікавити, отримати позитивний результат, досягти поставленої мети. Це набір моделей, навичок і технік, аби мислити й результативно діяти задля досягнення конкретних цілей. Простими словами, це знання, які дозволяють проникнути у підсвідомість людини й навіяти необхідну інформацію за допомогою вербальних і невербальних сигналів. Нейролінгвістичне програмування передбачає низку стратегій для зміни поведінки й підвищення рівня ефективності комунікації.

Ми вважаємо, що в процесі навчання досить дієвою є техніка «**Якір**», яка працює за принципом вироблення умовного рефлексу. Завдяки цьому методу вчитель-словесник може поєднувати невербальні знаки й виклад потрібного навчального матеріалу. Наприклад, позамовний комплекс в стилі «еврика» (вказівний палець руки догори, округлені очі й здивований погляд) можна закріпити у підсвідомості учня як сигнал про важливу й цікаву інформацію, що передбачає зосередження уваги. Так, на уроці української мови за темою «Ступені порівняння прикметника» цей жест можна використати під час пояснення матеріалу про суплетивні форми, щоб закріпити їх у пам'яті учнів. «Якір» може бути позитивним або негативним. Крім того, його можна поставити не лише іншим, а й собі (наприклад, для підвищення рівня продуктивності). Щоб закріпити «якір», маніпуляції з ним потрібно повторити кілька разів.

Говорячи про поєднання вербальних та невербальних патернів у процесі навчання, варто звернути увагу на такий метод НЛП, як **віддзеркалення**. Він передбачає копіювання мови тіла співрозмовника задля усунення негативних установок співрозмовника та викликання зацікавленості. Ця техніка заснована на відчутті прийняття. Вчитель може досить ефективно використати її, аби викликати в учнів довіру та симпатію, стати авторитетом [28].

Оскільки НЛП досліджує взаємодію людей між собою та з навколишнім середовищем, сприяє ефективності вивчення мови, використання такої

методології дозволяє навчити учнів базових навичок комунікації згідно із суспільними стандартами.

Отже, невербальна комунікація є не лише важливим складником комунікативних актів, а й дієвим інструментом навчання. Вивчення позамовних сигналів заслуговує на окремий курс у шкільному дискурсі, хоча частково навички коректної невербальної поведінки можна розглядати на уроках української мови (зокрема розвитку мовлення) у контексті навчання етики спілкування.

3.3. Методичні рекомендації щодо використання невербальних засобів спілкування у шкільному дискурсі

Як правило, навчальною програмою ЗЗСО не передбачено вивчення невербальних навичок спілкування, однак ми вважаємо це актуальним питанням, яке слід досліджувати щонайменше у ролі інтегрованого курсу в рамках українознавства, української мови, а також психологічних дисциплін на кшталт психології спілкування.

Ми виступаємо за активне залучення теми невербального спілкування у навчальний дискурс, тож пропонуємо запровадити факультативний курс вивчення позамовних аспектів спілкування та подаємо перелік орієнтовних тем для уроків у 10 класі:

1. «Спілкування як вид діяльності. Основні компоненти комунікативного процесу».
2. «Невербальні засоби та їх роль у спілкуванні. Історія виникнення, класифікація, взаємодія з вербальним складником».
3. «Очі – дзеркало душі: міфи й реальність».
4. «Мова тіла й емоції. Міміка».
5. «Жести в різних культурах».
6. «Мова тіла й комунікація: вплив на сприймання інформації».
7. «Такесика. Дотики, обійми, стусани: мета і наслідки».

8. «Пози та їхній взаємозв'язок з самооцінкою особистості».
9. «Роль простору та дистанції у процесі соціальної взаємодії».
10. «Про що розповідає зовнішній вигляд мовця».
11. «Ольфакторика. Запахи та їхня інформативна функція».
12. «Взаємодія невербальних засобів спілкування».
13. «Національна зумовленість позамовних сигналів. Невербальна поведінка українців».
14. «Гендер та комунікація: невербальні сигнали чоловіків і жінок».
15. «Невербальний образ оратора».
16. «Розвиток власного невербального стилю».

Кількість тем розрахована на викладання факультативу упродовж одного семестру. Заняття повинні сприяти організації комунікативних навичок учнів, ознайомити школярів з поведінковими моделями, поступово інтегруючи їх у процес соціальної взаємодії, а також сформувати власну схему комунікації. Психологічний аспект уроків допоможе краще пізнати себе та удосконалити відчуття емпатії, поглибити знання про емоції людини та способи їх вираження. Вчителю слід добирати якісний практичний матеріал та використовувати ігрові елементи навчання для ефективного засвоєння інформації, адже такий вид роботи є не тільки ефективним, а й веселим і цікавим способом вдосконалення умінь. Крім того, рольові ігри сприяють розвитку спостереження та навиків аналітичного мислення.

На уроках з невербальної комунікації можна застосовувати, наприклад, **«Пантоміму»**: учні по черзі вибирають картки зі словами / фразами та намагаються пояснити їх, послуговуючись виключно мовою тіла – жестами, мімікою, позами. Це сприяє не лише поповненню словникового запасу, а й формуванню розуміння цілісного образу мовця [77].

Для побудови злагодженої роботи класного колективу (навіть під час виховних годин) підійде гра **«Дзеркало»**: учнів слід поділити на пари; один учасник демонструє різні емоції чи дії за допомогою невербальних сигналів, а

партнер намагається відтворити ідентичні рухи наче дзеркало. Справжнє люстерко можна теж використати на уроках з невербаліки, зокрема, для пропрацювання емоцій та їх розуміння. Вчитель називає емоцію, учні відтворюють її та спостерігають за змінами обличчя у дзеркалі. Не завадить одночасне застосування методу аналізу особливостей кожного виразу обличчя, аби навчитися краще розуміти відчуття співбесідника [77].

Славнозвісний **«Крокодил»** можна модифікувати та спроектувати на тему уроку. Наприклад, під час вивчення міміки: вихованець намагається передати конкретну емоцію, послугуючись лише м'язами обличчя, а його однокласники відгадують почуття. Ще одним різновидом цієї вправи може бути гра **«Створи історію»**. Її суть полягає у тому, що вчитель ділить клас на кілька команд, наприклад, по 3-4 учні, кожен з яких повинен взяти участь у створенні спільної розповіді, використовуючи лише невербальні сигнали. Історію можна обговорити та підготувати заздалегідь або ж імпровізувати безпосередньо під час демонстрації. Це допоміжний засіб стимулювання уяви та розвитку системи швидкого реагування [77].

Для пропрацювання теми просторових характеристик можна сформувати **інтуїтивні картки**. Ідея полягає в тому, що вчитель готує світлини різних фасадів будинків, інтер'єрів тощо, а вихованці намагаються розпізнати, наприклад, професію людини, яка використовує певне приміщення, або матеріальне становище чи соціальний статус сім'ї, яка проживає у зображуваному будинку тощо. Такі картки можна використовувати впродовж вивчення різних невербальних сигналів, особливо візуальних.

Крім того, пропонуємо вправу **«Близькість»**, яка допоможе учням з'ясувати параметри своєї особистісної дистанції та практично усвідомити різницю між різновидами відстані. Учні поділені на пари. Вчитель називає відстань, на якій учні повинні розташуватися відносно одне одного (наприклад, 10 см, 20 см тощо), а вихованці, виконавши команду, пробують встановити вид дистанції та аналізуються власні відчуття [77].

Рольова гра «**Актор**» теж спрямована на розвиток невербального сприйняття. Методом жеребкування учні обирають певну комунікативну ситуацію, від якої залежить їх поділ на пари чи групи. Далі вони відтворюють монолог / діалог / полілог без слів, співпрацюючи тільки позамовно. Інші намагаються з'ясувати рівень взаємин між учасниками ситуації спілкування, досліджуючи особливості комунікативного акту (дистанцію, зорові контакти, тактильні засоби та кінесику) [77].

Пропонуючи теми для факультативу з невербальної комунікації, ми також подаємо зразок відповідного уроку.

Зразок уроку

Тема: *Очі – дзеркало душі: міфи й реальність*

Мета:

- **навчальна:** продовжити знайомство учнів з невербальними засобами спілкування; розглянути види візуальних контактів та з'ясувати їх роль у процесі комунікації; виявити стереотипи про зорові сигнали та перевірити їх правдивість; визначити гендерні особливості візуальних кодів;

- **виховна:** виховувати прагнення до етичного спілкування; сприяти появі інтересу до правил спілкування та коректної соціальної взаємодії; спонукати учнів досліджувати національні особливості невербальної поведінки українців;

- **розвивальна:** розвивати комунікативні вправності школярів, їхню уяву, а також навички аналітичного мислення та увагу

Тип уроку: урок засвоєння нових знань, умінь та навичок

Клас: 10

Методи і прийоми: розповідь вчителя, аналіз, бесіда, психологічне дослідження, рольові ігри, перегляд відео

Обладнання: довідкові матеріали, ПК / ноутбук та мультимедійна дошка, презентація (*за бажання)

Хід уроку

*Людей видає не те, що
вони говорять, а як говорять*

Джон Фаулз

I. Організаційний етап.

II. Мотивація навчальної діяльності (робота з епіграфом).

III. Актуалізація опорних знань учнів.

IV. Вивчення нового навчального матеріалу.

**Пропонуємо подавати інформацію, використовуючи такі методи, як розповідь вчителя з елементами евристичної бесіди та дискусія, щоб залучити учнів до обговорення, активувати логічне й аналітичне мислення та вдосконалити навички пошукової роботи.*

Фрагмент теоретичної частини. Одним з вагомих компонентів невербальної комунікації є погляд. Колір очей, спрямованість візуального контакту, частота використання та інші параметри відіграють важливу роль для отримувача інформації й допомагають краще декодувати повідомлення. Наприклад, за допомогою поглядів можна встановити рівень стосунків між комунікантами, об'єкт симпатії, ступінь впевненості мовця тощо. Прагнучи встановити тісний контакт та покращити взаємини, людина насамперед використовує очі.

У народі часто кажуть: «Очі – дзеркало душі». Як виявилось, паремія має наукове підґрунтя: емоції, у вираженні яких бере участь погляд, неможливо підробити. Наприклад, вчені з'ясували таке: коли ми відчуваємо радість та піднесення, наші зіниці збільшуються вчетверо. Тож свідомо чи ні, людина завжди використовуватиме візуальну взаємодію.

- діловий погляд спрямований на встановлення партнерських стосунків у робочому контексті;
- соціальний – забезпечує суспільну взаємодію, часто характеризується теплотою та привітністю;
- інтимний – найменш частотний, направлений на створення тісної взаємодії.

V. Виконання практичних завдань

Вправа 1

Учні поділені на пари. Завдання полягає у тому, щоб спробувати якомога довше утримати візуальний контакт одне з одним, не відводячи погляду.

Вправа допомагає встановити зоровий контакт, навчити дітей взаємодіяти з партнером та сприяє підвищенню рівня впевненості.

Вправа 2

«Візуальний м'ячик»

Учні формують коло. Вчитель передає «візуальний м'яч» тому, на кого звертає свій погляд. Отримавши «м'яч», школяр обирає наступного адресата та «передає» йому м'яч.

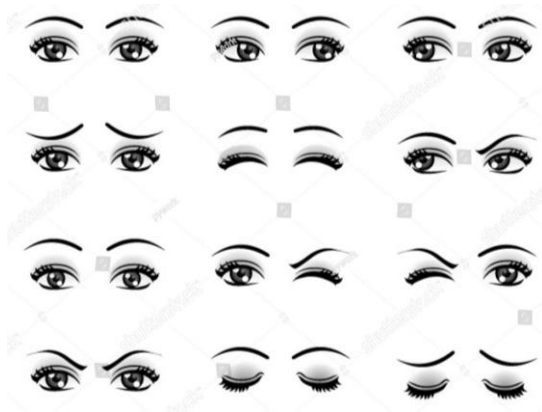
Вправа 3

Дискусія на тему: «Про що можуть розказати очі?»

Вправа 4

«Відгадай емоцію»

Робота з картинками. Учням потрібно відгадати емоцію людини за поглядом.

[Джерело: <https://avopix.com/premium-vector/26134123-shutterstock-vector-female-eyes-in-different-emotion>]

Вправа 5

«Синхрон»

Учні поділені на пари. Один з них виконує порухи частинами тіла, інший повинен відтворити рухи, не відводячи очей від партнера.

VI. Підведення підсумків уроку.

VII. Домашнє завдання.

Ілюстративний матеріал роботи, зокрема аналіз засобів омовлення невербальної поведінки українців дає нам змогу запропонувати низку вправ для вивчення української мови, зокрема тем з фразеології (для 6 класу), морфології (для 7 класу), лексикології (для 8 класу), синтаксису та пунктуації (для 8-9 класів).

Вправа 1. Скориставшись довідкою, поєднайте фразеологізми та їх значення: *згорати від сорому, подавати голос, аж за вухами лящить, встромити очі, вишкірити зуби, умиватися слізьми, скреготати зубами, надуті губи, не показувати очей.*

Довідка: 1) жадібно, з великим апетитом; 2) сміятися; 3) не дивитися прямо на кого-небудь; 4) ніяковіти, червоніти; 5) надати обличчю незадоволеного вигляду; 6) сховатися; 7) почати говорити; 8) гірко плакати; 9) виявляти невдоволення.

Вправа 2. «Мовний конструктор». Розставте подані слова у правильному порядку та формі, аби утворити фразеологізм.

За, ляцати, вуха, аж; відвести, когось, очі, від; ноги, догори, задирати; сім, чорт, на, кіп, вид, змолотити, горох; пика, по, огріти; киснути, молоко, аж; вистрибнути, штани, зі.

Вправа 3. Доповніть фразеологізм.

Вилупити ... [очі, баньки]; блиснути ... [очима]; аж іскри з очей ... [скачуть / сиплються]; вищирити ... [зуби]; слейна ... [посмішка]; закладати за ...

[комір]; *не зводити ... [очей]; подавати ... [голос]; процідити крізь ... [зуби]; хапати ... [поглядом, очима]; стискати ... [зуби]; умиватися ... [слізьми].*

Вправа 4. Доберіть синоніми до фразеологізмів.

На виду чорт сім кіп гороху змолотив, аж за вухами лящить, хапати поглядом, не відліплювати погляду, обвести очима, потовкти обличчя.

Вправа 5. Визначте граматичну основу речення.

1. *Лаврінове молоде довгасте лице було рум'яне* (І. Нечуй-Левицький).

2. *Рознач і люті налили мене розплавленим оловом, я зайнялася зсередини – і вибухнула, як гасова лампа* (С. Андрухович).

3. *Але тато видихнув, поскреготав зубами і наказав їй негайно повертатися* (І. Карпа)

4. *Карпо не міг одірвати очей од Мотрі, а віз усе нахилився набік* (І. Нечуй-Левицький).

5. *Ні вона, ні я не кажемо ні слова* (В. Винниченко).

Довідка: *свердлити очима, ogrіти по пиці, зміряти очима, кинути очима, аж молоко кисне, аж зі штанів вистрибувати*

Вправа 6. Перепишіть речення, правильно розставивши розділові знаки. Поясніть пунктограми.

1. *Фестенбургова сичить на нас[,] як розлючена гуска[,] ще ї надимає воло* (С. Андрухович).

2. *Поки він вів її за руку нічним лабіринтом незнайомих вулиць[,] Богдана намагалася запам'ятати все[:] звуки їхніх кроків[,] хрипіння за чиїмось вікном[,] запах білизни[,] що сушилась на балконі, пошматовані хмари у темному небі[,] відчуття шерехатості його великої руки[,] подібної на тутешнє каміння* (І. Карпа).

3. *Він шпурляє корком у куток і поривчасто підводиться[,] не кажучи нічого* (В. Винниченко).

4. *Омелько боявся[,] щоб не довелось через ту кашу вдруге задерти ноги догори[,] і мовчав* (І. Нечуй-Левицький).

5. *Пані того куховара дуже хвалить[,] що такий[,] мовляв[,] чоловік він хорошиий[,] так мене поважає [!]* (Марко Вовчок).

Вправа 7. Визначте головні та другорядні члени речення. Випишіть синтаксичні конструкції з однорідними членами речення.

1. *Петро хитро примружує очі, по-змовницьки мені посміхається* (С. Андрухович).

2. *Він ладен був крикнути це з дахів, щоб позбутись глухої гризоти, що не корилась його владним наказам* (В. Підмогильний).

3. *Голоси лунали від заправки, кричало відразу кілька чоловік, я впізнав лише переляканий голос Кочі* (С. Жадан).

4. *Панас Павлович то іронічно посміхається, то червоніє і смішно сердиться, схоплюючись і наміряючись бігти до Варвари Федорівни* (В. Винниченко).

5. *В лиці, в очах було розлите щось гостре, палке, гаряче, було видно розум з завзяттям і трохи з злістю* (І. Нечуй-Левицький).

6. *Він кричав довго і страшно, якимось чужим голосом, гудів сиреною, пугачем, протягом, паротягом* (С. Андрухович).

7. *І ось раптом високий жіночий сміх гостро розтяв важкі покрови суму, і стриманий гомін, наче полемін, бухнув з-під шапки чорного диму* (М. Коцюбинський).

8. *Він мав великі, голубі, потрохи безвиразні очі й виглядав свіжо і дуже молодод* (О. Кобилянська).

Вправа 8. Перепишіть речення, розставивши правильно розділові знаки при прямій мові.

1. [«]Вона вкрала твого годинника[!][»] [—] тоненьким голоском вигукує Аделя (С. Андрухович).

2. [«]Візьміть його[!] [—] крикнув пан на людей[.] [—] Зв'яжіть йому руки[!][»] (Марко Вовчок).

3. [«]Скажи мені усю правдоньку[,] скажи[!] [–] просить[,] у руку її цілує (Марко Вовчок).

4. [«]Бувай здоров[,] Стефане[!][«] [–] і[,] вхопивши за руку[,] сильно стиснула [31, с. 4].

5. Хлопець так здивувався на своє приміщення[,] що навіть перепитав[:] [«]Оце тут[?][«] (В. Підмогильний).

Вправа 9. Перебудуйте речення, замінивши пряму мову непрямою.

1. Потім раптом спитав хлопця: «А ви знаєте латинську мову?» (В. Підмогильний).

2. Соня нижче схиляє голову, мовчить і, нарешті, каже шепотом: «Я сама не знаю!» (В. Винниченко).

3. «Чого це ти витріщив очі на яблуню, наче корова на нові ворота?» – спитав Лаврін (І. Нечуй-Левицький).

4. «А коли ж ви нас одвідаєте?» – питає панночка, сюди-туди обертаючись та в вічі їм заглядаючи, немов як лисеня (Марко Вовчок).

5. «Жінко, одчиняй!» – закричав Омелько й почав лупити з усієї сили кулаком у двері (І. Нечуй-Левицький).

Вправа 10. Перепишіть речення, розставляючи розділові знаки. Підкресліть узагальнювальні слова.

1. Тонкі брови[,] русяві дрібні кучері на голові[,] тонкий ніс[,] рум'яні губи [–] все подихало молодого парубочою красою (І. Нечуй-Левицький).

2. Усе таке веселе в тій хаті було[,] прибране[,] осяюче[:] і кузіль м'якого льону на жердці[,] і чорний кожух на кілку[,] і плетена колиска з дитинкою (Марко Вовчок).

3. Червона запаска[,] червоні чоботи[,] як жар[,] пояс [–] все блищало й сяло проти ранішнього сонця[,] як щире золото (І. Нечуй-Левицький).

4. І зелений садок[,] і маленька пасіка в садку під горою[,] і криниця під грушею[,] і левада[,] і зелена діброва на горах[,] і розмова з Лавріном за пасікою

[–] *все ніби завітчало свекрову хату квітками та залило пахощами* (І. Нечуй-Левицький).

Вправа 11. Перепишіть речення, вставляючи пропущені літери. Знайдіть прислівники та утворіть ступені порівняння прислівників, де це можливо.

1. *Дякую вам за ваше співчуття, пане докторе! – відповіла холодно* (О. Кобилянська).

2. *Веселі сині, як небо, очі світились привітно й ласкаво* (І. Нечуй-Левицький).

3. *Решта публіки мовчки сидить, боїться поворухнутися* (С. Андрухович).

4. *Я зиркнула на гостей: чи не надто вони вражені, але Іванка, старанно склавши уста трубочкою, зосереджено дмухала на зупу в ложці* (С. Андрухович).

5. *Він вибіг із-за рогу, розпачливо озираючись і відганяючи від себе псів* (С. Жадан).

Вправа 12. Перепишіть речення, визначивши самостійні та службові частини мови.

1. *Панас Павлович то іронічно посміхається, то червоніє і смішно сердиться, схоплюючись і наміряючись бігти до Варвари Федорівни* (В. Винниченко).

2. *Філіп уже хапав її однією рукою за рукав, іншою намагаючись набрати пін-код на терміналі в руках офіціанта, розраховуючись за все, що встигли і не встигли з'їсти* (І. Карпа).

3. *Брови його стягнулися грізно; закусивши долішню губу, глядів на неї заіскреними очима* (О. Кобилянська).

4. – *Ой!* – *закрила Палагна очі рукою, як розсипались гори* (М. Коцюбинський).

5. *Та, мабуть, і самій Шурі не легко відмовитись од дечого, що так кохалося в душі* (В. Підмогильний).

Вправа 13. Доберіть до виділених прикметників синоніми.

1. Повітря один за одним розтинають **вражені** зойки (С. Андрухович).
2. Кайдашиха була **сердита** на Западинці, аж сопла (І. Нечуй-Левицький).
3. Застиглий і нерухомий, витягнув шию і з **радісним** напруженням ловив дивну мелодію пісні (М. Коцюбинський).
4. З ляком підвела старенька очі на **молоду** дівчину (О. Кобилянська).
5. Тоді я почула **безтурботний** сміх Аделі та глухе бубоніння Йосифа (С. Андрухович).

Вправа 14. З'ясуйте, які зі слів у реченнях мають переносне значення. Поясніть свій вибір.

1. Її очі з м'якеньких стали зразу тверденькі (І. Нечуй-Левицький).
2. Правду кажучи, завдяки цим сльозам вона ставала ще гарнішою, два сумні місяці світилися печально і безборонно (С. Андрухович).
3. Фестенбургтова сичить на нас, як розлючена гуска, ще й надимає воло (С. Андрухович).
4. І гіркий усміх промайнув по її старечім зжуренім лиці (О. Кобилянська).
5. Аделя про щось мило щебетала з їмостю (С. Андрухович).

Вправа 15. Прочитайте речення. Утворивши 2 колонки, випишіть прикметники та дієприкметники. Поясніть свій вибір.

1. Водій старої синьої «мазди», веселий вусатий товстун, спершу зрадів пасажирці, як рідній дитині (І. Карпа).
2. Коли я закінчую, Панас Павлович сидить притихлий і задумливий (В. Винниченко).
3. Шість літ не було чутки про нього, на сьомий раптом з'явився. Худий, зчорнілий, багато старший од своїх літ, але спокійний (М. Коцюбинський).
4. З її побілілого лиця горіли стривожені очі (О. Кобилянська).
5. Застиглий і нерухомий, витягнув шию і з радісним напруженням ловив дивну мелодію пісні (М. Коцюбинський).

Крім того, пропонуємо **питання для обговорення** на уроках та в **дискусійних клубах**:

1. Як культурний чинник впливає на перебіг комунікативного акту та визначає специфіку невербальних засобів спілкування?
2. Чи залежить вибір невербальних засобів комунікації від статі мовця?
3. Чи можуть невербальні сигнали мати маніпулятивний характер? Як завдяки таким кодам впливати на людину?
4. Чи може мова тіла суперечити словесному повідомленню? Які ще функції виконує невербальний код?
5. Які гендерні стереотипи щодо комунікації ви знаєте і чи правдиві вони?
6. Чи може онлайн-повідомлення передавати особливості невербальної поведінки в тій чи тій ситуації спілкування?
7. Чи взаємодіють між собою невербальні засоби спілкування? Які поєднання позамовних елементів спадають вам на думку?
8. Жіноча та чоловіча невербальна поведінка: відмінне та спільне.
9. Невербальний образ мовця в онлайн-просторі. Чи репрезентовані всі елементи позамовного спілкування комуніканта під час віртуальних зустрічей (на платформах Meet, Zoom, MS Teams тощо)?

Ми заохочуємо розвиток школярів у сфері наукових досліджень і, взявши за основу власну працю, подаємо список тем для вивчення у Малій академії наук:

1. Невербальна комунікативна поведінка людини: національний аспект.
2. Мовна репрезентація комунікативної поведінки українців.
3. Візуальний контакт як складник невербального спілкування: особливості використання та вплив на перебіг комунікативного акту.
4. Маніпулятивний характер гендерно маркованих невербальних засобів.
5. Невербальні засоби спілкування у віртуальному світі.
6. Гендерні стереотипи у контексті невербальної комунікації.
7. Конфліктологія комунікативних стратегій: гендерний аспект.
8. Емоджі як спосіб репрезентації емоцій в онлайн-середовищі.

9. Графічні засоби передачі невербальних патернів у соціальних мережах.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ III

Отже, невербальний образ учителя відіграє важливу роль у навчанні, адже визначає рівень сприйняття вчителя як оратора, а також сприйняття інформації як такої. Нині шкільний дискурс потребує модернізації та вдосконалення, зокрема введення курсів з теорії комунікації.

Нейролінгвістичне програмування – новий напрям, що виник на стику психології та мовознавства – дозволяє оптимізувати освітній процес та роботу зі школярами з різними потребами та особливостями.

Вивчення невербальної комунікації сьогодні доволі актуальне, тож цю тематику можна активно використовувати для розробки науково-дослідних робіт. Крім того, засоби омовлення такого виду комунікації є багатим джерелом прикладів методичних матеріалів для вивчення морфології, лексикології, фразеології, синтаксису та пунктуації на уроках української мови.

ВИСНОВКИ

Невербальні засоби комунікації – надважливий компонент людського спілкування, оскільки вони не лише полегшують та увиразнюють процес інфообміну, а й підтверджують, спростовують чи замінюють словесні вирази. Вміння читати невербальні сигнали відкриває перед співрозмовниками низку корисних можливостей: детально проаналізувавши невербальну поведінку людини, можна не тільки відкрити для себе справжні емоції комуніканта, а й з'ясувати його приховані думки і справжні наміри. Якщо планувати передавання інформації з урахуванням несловесних чинників, ймовірність досягнення комунікативної мети значно зростає.

Опрацювавши наукові джерела, ми встановили, що невербальна комунікація має свої характерні ознаки, серед яких виокремлюють спонтанність, неподільність, зв'язаність з конкретною ситуацією, залежність від фізіології мовця та ін. Проаналізувавши класифікації українських та закордонних вчених, ми уклали узагальнений перелік невербальних кодів. Крім того, завдяки опрацюванню великої кількості наукових праць висвітлили місце дослідження соціальної статі в ієрархії сучасних наук та з'ясували значення терміна *гендер* у контексті світової наукової думки.

У нашому дослідженні доведено: хоча виокремлюють 2 основні стилі комунікації – фемінний та маскулінний, – для кожного з яких притаманні особливі ознаки спілкування, нерідко і чоловіки, і жінки використовують однакові сигнали для передачі інформації. Наприклад, універсальними засобами невербальної комунікації є усмішка, похитування головою на знак згоди чи заперечення, активне використання долонь та пальців для вказівки на об'єкт. Для трансляції повідомлень українці активно застосовують зоровий і тактильний способи, які все ж мають гендерне маркування. Так, потискування рук під час зустрічі – типово чоловічий невербальний засіб, а припадання до плеча співбесідника – жіночий. Акустичні параметри теж нерідко залежать від статі мовця, що відображено, скажімо, в тональності голосу тощо. Вибір невербальних

кодів часто залежить не тільки від статі, а й від віку та рівня близькості учасників комунікації.

Невербальні патерни комунікативної поведінки українців сповна репрезентовані за допомогою мовного інструментарію. Фактично, позамовні знаки відтворені на всіх основних рівнях мовної ієрархії – фонетичному, словотвірному-морфемному, лексичному, морфологічному та синтаксичному, а також на деяких проміжних, зокрема фразеологічному.

На фонетичному рівні важливу роль відіграють вигуки, а саме – їхнє звукове наповнення та графічні особливості. Словотвірний рівень багатий на словотворчі афікси, зокрема префікси, рідше – суфікси. Одиниці морфологічного рівня чи не найпродуктивніше передають невербаліку. Найбільш залученими є такі частини мови, як іменники, прикметники, дієслова та прислівники, а також їх поєднання. Лексичні явища, наприклад, синонімія, перейменування та його різновиди – здебільшого метафора й метонімія – допомагають авторам яскравіше й детальніше відтворити позамовні елементи. Фразеологічний рівень дозволяє сповна репрезентувати світогляд українців та їхнє бачення невербальних елементів у процесі комунікації. Ілюстративний матеріал також засвідчив неодноразове використання всіх видів синтаксичних конструкцій для відтворення позамовних засобів спілкування.

Важливе значення для результатів навчальної діяльності має невербальний образ педагога, який, фактично, визначає рівень сприйняття інформації. Шкільний дискурс потребує сьогодні модернізації та залучення елементів комунікативістики. Невербальні сигнали можна вивчати інтегровано – на уроках української мови чи психології спілкування – або ж окремим курсом. Позамовні коди слугують ефективним засобом засвоєння матеріалу у контексті нейролінгвістичного програмування, яке не лише полегшує навчання, а й сприяє інклюзивності освітнього процесу.

Засоби вербалізації позамовних елементів є багатим джерелом прикладів для вивчення різних мовознавчих розділів на уроках української мови, серед

яких: морфологія, лексикологія, фразеологія, синтаксис та пунктуація. Тему невербального спілкування можна активно використовувати у контексті науково-дослідної діяльності учнів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Адамець С. Гендерні особливості невербального спілкування та його вербалізація. *Збірник наукових тез*. 2017. Вип. 4. С. 6–9.
2. Андрійченко Ю. В. Гендерна маркованість одиниць мови. *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики*. 2011. Вип. 20. С. 3–9.
3. Андрухович С. Фелікс Австрія. Львів : Видавництво Старого Лева, 2022. 288 с.
4. Архангельська А. Термінний апарат сучасної лінгвогендерології: проблеми і перспективи становлення. *HUMANITY, COMPUTERS AND COMMUNICATION*. Львів, 2015. С. 91–94.
5. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник. Вид. 2-ге, допов. Київ : ВЦ «Академія», 2009. 376 с.
6. Бєлих О. М. Проблеми на рівні невербальної комунікації. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Розділ V. Комунікативна лінгвістика*. 2010. Вип. 7. С. 305–309.
7. Бичкова Т. С. Невербальний складник української гостинності (на матеріалі творів Ю. Федьковича). *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія : Слов'янська філологія*. 2012. Вип. 585–586. С. 296–300.
8. Бичкова Т. С. Особливості невербальної комунікативної поведінки галичан кінця ХІХ ст. (на матеріалі твору Івана Франка «Перехресні стежки»). *Молодий вчений*. 2018. № 5. С. 98–102.
9. Біловус Л. І. Гендерна репрезентація українського мовного простору. Тернопіль : Спільний проект Національного університету «Києво-Могилянська академія» видавництва «Мандрівець», 2011. С. 1–9.
10. Віротченко С. А. Особливості вираження негативних емоцій засобами невербальної комунікації (гендерний аспект). *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія: Іноземна філологія*. 2016. Вип. 84. С. 40–44.

11. Винниченко В. Записки Кирпатого Мефістофеля: роман, повість, оповідання, п'єса. Харків : Фоліо, 2017. 392 с.

12. Гаврилін А. Вивчення особливостей мовленнєвої поведінки чоловіків і жінок кінця XIX – початку XX століття. *Вісник Маріупольського державного гуманітарного університету. Серія : Філологія*. 2008. Вип. 1. С. 96–103.

13. Гендер: традиції і сучасність : зб. статей з гендерних досліджень. 2005. URL: <http://medbib.in.ua/gender-traditsii-sovremennost-sbornik-statey.html> (Дата звернення: 19.10.2023)

14. Гендерна лінгвістика в Україні: історія, теоретичні засади, дискурсивна практика : колективна монографія / Т. А. Космеда та ін. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди; Дрогобич : КОЛО, 2014. 472 с.

15. Гендерні дослідження / фонд ІЗОЛЯЦІЯ. Платформа культурних ініціатив; представництво Фонду імені Генріха Бюлля. «Донбаські студії». Київ, 2015. 228 с.

16. Гендерні студії у вищій школі: сучасні виклики та досягнення : матеріали Всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, м. Львів, 5 вересня – 16 жовтня 2022 р. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 120 с.

17. Голощук С. Л. Реалізація невербальних засобів спілкування у спонукальному дискурсі. *Вісник СумДУ. Серія «Філологія»*. 2007. № 1. Том 2. С. 19–23.

18. Горох : онлайн-збірник словників української мови. URL: <https://goroh.pp.ua/about> (Дата звернення: 10.11.2023)

19. Гендерна освіта – ресурс розвитку паритетної демократії : зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. Тернопіль, 2011. 796 с.

20. Гендерні дослідження: прикладні аспекти : монографія / В. П. Кравець та ін. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2013. 448 с.

21. Гендерні перетворення в Україні / Л. Амджадін, О. Костенко, Е. Лібанова та ін. Київ : ТОВ «АДЕФ-Україна», 2007. 165 с.
22. Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / за ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів : ВНТЛ-Класика, 2003. 250 с.
23. Гендерні стандарти сучасної освіти : зб. рекомендацій. Частина III. Запоріжжя : Друкарський світ, 2011. 282 с.
24. Давидченко І. Суть дефініції «лінгвокультурологія», «лінгвокультурологічна компетентність» у науково-педагогічних дослідженнях. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2015. № 12. С. 241–247.
25. Дегтярьова Т. Особливості жіночого мовлення в гендерному аспекті (на матеріалі англійської, української та російської мов). *Вісник СумДУ*. 2004. № 1(60). С. 5–10.
26. Жадан С. Ворошиловград. Харків : Фоліо, 2012. 442 с.
27. Зуєв І. О. Особливості представлення інформації в різних репрезентативних системах. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія Психологія*. 2010. № 914. С. 60–63.
28. Іщук Т. Т. До питання про методологічні засади нейролінгвістичного програмування та застосування технік НЛП на заняттях з іноземної мови. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2015. Вип. 13. С. 256–261.
29. Карпа І. Добрі новини з Аральського моря : роман. Київ : Книголав, 2019. 592 с.
30. Кобевко Г. В. Вплив соціокультурного аспекту на розвиток гендерної лінгвістики. *Молодий вчений*. 2017. № 11 (51). С. 232–235.
31. Кобилянська О. Людина. Харків : Фоліо, 2022. 228 с.
32. Ковалинська І. В. Невербальна комунікація : навч. посіб. Київ : Освіта України, 2014. 289 с.
33. Коваль Л. М. Психолінгвістика : методичні рекомендації для здобувачів вищої освіти магістерського рівня освітньо-професійної програми

«Українська мова та література». Вінниця : Видавництво ФОП Кушнір Ю. В., 2021. 68 с.

34. Козинець І. Особливості формування засобів невербальної комунікації. *Педагогічні науки*. 2015. № 63. С. 20–25.

35. Корнева Л. Гендерний аспект комунікації. *Філологічні науки*. 2013. № 13, С. 106-113.

36. Корольова В. В. Гендерні концепти в мовній свідомості сучасної молоді. *Дослідження з лексикології і граматики української мови*. 2014. Вип. 15. С. 11–17.

37. Коцюбинський М. Тіні забутих предків. Intermezzo. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2022. 96 с.

38. Курченко Л. М. Гендерний вимір у невербальній міжкультурній комунікації. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог : НаУОА, 2018. Вип. 1(69). С. 236–238.

39. Лакомська І. В. Здобутки нейролінгвістичного програмування в аспекті викладання української мови як іноземної. *Збірник наукових праць «Нова філологія»*. 2023. № 89. С. 161–166.

40. Левченко О. Лінгвістичні дослідження гендеру в Україні. *HUMAN. COMPUTER. COMMUNICATION*. Львів, 2017. С. 74–83.

41. Ліончук Р. Термін «гендер» у науковому дискурсі: вітчизняний та зарубіжний підходи. *Нова педагогічна думка*. 2013. № 2. С. 66–70.

42. Максим'юк О. В., Струк І. М. Невербальні засоби комунікативного акту відмови у драматичному тексті українських письменників кінця XIX – початку XX століття. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*. 2021. Том 32 (71). № 3 Ч. 1. С. 32–38.

43. Марко Вовчок. Інститутка: повісті та оповідання. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2018. 264 с.

44. Маслова Ю. П. Мовна репрезентація гендеру. *Наукові записки. Серія «Філологічна»*. 2009. Вип. 12. С. 224–233.

45. Маслова Ю. П. Особливості розвитку гендерних лінгвістичних досліджень в Україні й закордоном. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. 2015. Вип. 57. С. 100–105.

46. Модестова Т. В. Вербальні та невербальні аспекти міжособистісної комунікації у сучасному контексті : монографія. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: зб. наук. пр. / за ред. В. І. Судакова та ін. №1(22)*. Київ : Логос, 2014. С. 109–115.

47. Нечуй-Левицький І. Кайдашева сім'я: повісті, оповідання, роман. Харків : Фоліо, 2008. 604 с.

48. Ноговська С. Г. Теорія та методологія сучасних лінгвістичних гендерних досліджень. Сучасна філологія: теорія і практика : зб. наук. пр. Одеса, 2018. С. 65–69.

49. Осіпова Т. Ф. Вербалізація маскулінних і фемінних стратегій і тактик невербальної комунікації. *Лінгвістичні дослідження* : зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. 2014. Вип. 38. С. 188–194.

50. Осіпова Т. Ф. Гендерний аспект комунікативної поведінки людини: параметри вербальної і невербальної комунікації. *Філологічні студії*. 2012. Вип. 7. С. 109–120.

51. Осіпова Т. Ф. Невербальна комунікація та своєрідність її омовлення в українському дискурсі: феномен *вербалізації невербаліки* : монографія / наук. ред. проф. Т. А. Космеда. Харків: Вид-во Іванченка І. С., 2019. 388 с.

52. Основи теорії гендеру: юридичні, політологічні, філософські, педагогічні, лінгвістичні та культурологічні засади : монографія / Л. Р. Наливайко та ін. Київ : «Хай-Тек Прес», 2018. 348 с.

53. Основи теорії гендеру : навч. посіб. / Агеєва В. П. та ін. Київ : К.І.С., 2004. 536 с.

54. Осовська О. С. Невербальні особливості міжкультурної комунікації у світлі українських та польських лінгвістичних досліджень. *Науковий часопис*

Інституту Польщі Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. 2012. URL:

<https://ukrpolnauka.wordpress.com/2012/09/02/%D0%BD%D0%B5%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%B1%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96-%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96-%D0%BC%D1%96%D0%B6%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BD/> (Дата звернення: 19.10.2023)

55. Остапчук Н. Використання невербальних засобів комунікації у особистісному спілкуванні педагога з учнями. *Психолог-педагогічні проблеми сільської школи*. 2011. № 39(2). С. 221–228.

56. Остапчук С. С. Гендерні аспекти мовлення: на прикладі сучасних українськомовних друкованих ЗМІ. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціальні комунікації»*. 2018. Вип. 13. С. 27–31.

57. Пасинок В. Г. Вербальні й невербальні засоби оратора. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Романо-германська філологія»*. Харків, 2016. № 3. URL: <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/6527/2/11pvgnzo.pdf> (Дата звернення: 19.10.2023)

58. Підмогильний В. П. Третя революція : Оповідання, повісті, роман / передм., упоряд. С. І. Луцій. Київ : Укр. письменник, 2012. 619 с.

59. Піз А., Піз Б. Мова рухів тіла. Розширене видання / пер. з англ. Н. Лавської. Київ : КМ-БУКС, 2019. 416 с.

60. Романюк І. В. Невербальні засоби спілкування у персонажному мовленні: гендерний аспект. *Science and Education a New Dimension. Philology*. 2015. № 65. С. 69–71.

61. Руснак Н., Струк І. Взаємодія вербальної та невербальної комунікації у драматичному тексті (на матеріалі п'єси Івана Синюка «Мужики»). *Українська мова*. 2015. № 2. С. 100–110.

62. Семашко Т. Гендерна лінгвістика в системі сучасної мовознавчої науки. *Вісник Маріупольського державного гуманітарного університету. Серія : Філологія*. 2010. №3. С. 166–170.

63. Семенюк О. А., Паращук В. Ю. Основи теорії комунікації : навч. посібник. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 240 с.

64. Скаб М. С. Спільне й відмінне у комунікаційній поведінці українців та поляків. С. 4–12. URL: <https://bibliotekanauki.pl/articles/1844434.pdf> (Дата звернення: 13.10.2023)

65. Словник української мови в 11 томах / за ред. І. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980-ті рр. URL: <http://sum.in.ua/> (Дата звернення: 14.11.2023)

66. Словник української мови у 20 томах / за ред. В. Русанівського. Київ : Наукова думка, 2010. URL: <https://sum20ua.com/Entry/index?wordid=1&page=0> (Дата звернення: 13.11.2023)

67. Словник фразеологізмів української мови. Київ : Наукова думка, 2003. 788 с.

68. Собецька Н. В. Гендер і мова в сучасному лінгвістичному світі. *Дослідження з лексикології і граматики української мови*. 2014. Вип. 15. С. 28–36.

69. Ставицька Л. О. Актуальні проблеми сучасної української гендерної лінгвістики / за ред. П. Ю. Гриценка та ін. Київ : КММ, 2015. 440 с.

70. Ставицька Л. О. Гендерні виміри невербальної комунікації у художньому тексті. *Культура народів Причорномор'я*. 2004. № 49, т. 1. С. 146–148.

71. Ставицька Л. О. Сучасний стан лінгвогендерологічних досліджень в Україні. *Мовознавство*. 2008. № 2–3. С. 236–246.

72. Струк І., Вікованюк А.-Д. Лінгвалізація невербальних засобів комунікації на позначення емоційного стану мовця (на матеріалі художніх текстів сучасних українських письменників). *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал. (АПСНІМ)*. 2022. № 1(33). С. 98–101.

73. Сукаленко Т. М. «Гендер» як соціолінгвістичне поняття. *Лінгвістичні дослідження* : зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. 2013. Вип. 36. С. 248–254.

74. Сучасне гендерне мислення : словник. Київ : К.І.С., 2005. 280 с.

75. Тараненко О. О. Андроцентризм у системі мовних координат і сучасний гендерний рух : монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2021. 112 с.

76. Тихоновська Г. С. Основні відмінності невербального спілкування чоловіків та жінок (на матеріалі художніх творів). *Мова і культура*. 2012. Вип. 15, т. 2. С. 95–101.

77. Тренінг комунікативності : програма навчальної дисципліни / уклад. Н. Є. Тимошенко. Київ : Київський університет імені Бориса Грінченка, 2013. 45 с.

78. Циганкова Г. П. Психологія гендерного виховання у вищому коледжі. Мінська, 2009. URL: <http://medbib.in.ua/psihologiya-gendernogo-vospitaniya-vyisshem.html> (Дата звернення: 19.10.2023)

79. Чемоніна Л. В. Технологія нейролінгвістичного програмування як засіб формування компетентностей молодших школярів на уроках літературного читання. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2019. № 62. Т. 1. С. 138–142.

80. Чуєшкова О. В. Термін *гендер* і його похідні як ядро терміносистеми гендерної лінгвістики. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологія»*. 2018. Вип. 2(70). С. 237–239.

81. Чуєшкова О. В. Термінологія гендерної лінгвістики як система. *Вісник національного університету «Львівська політехніка» : збірник наукових праць. Серія: Проблеми української термінології*. 2018. № 890. С. 81–84.

82. Чуєшкова О. В. Становлення терміносистеми гендерної лінгвістики. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. 2016. № 842. С. 161–164.

83. Шевченко З. Словник гендерних термінів. Черкаси, 2016. URL: <http://a-z-gender.net/ua/genderlekt.html> (Дата звернення: 04.05.2022)

84. Юр'єва О. Ю. Особливості невербальної передачі інформації в процесі міжкультурної комунікації. *Наукові записки. Серія «Філологічна»*. 2009. Вип. 11. С. 95–102.

85. Яшенкова О. В. Основи теорії комунікації : навч. посібник. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 312 с.

86. Dolińska D. Mowa ciała jako aspekt komunikacji międzyludzkiej. *Zeszyty naukowe Politechniki Śląskiej. Seria «Organizacja i zarządzanie»*. 2013. Z. 65. S. 101–110.

87. Giryn-Boudy M. Różnice komunikacji niewerbalnej w Polsce i Chinach. *Gdańskie studia Azji Wschodniej*. 2021. № 19. S. 84–96.

88. Głazewska E., Kusio U. Komunikacja niewerbalna. Płeć i kultura. Wybór zagadnień. *Roczniki kulturoznawcze*. 2013. Tom IV. № 3. S. 75–78.

89. Jurczak A. Komunikacja niewerbalna nauczycieli a współczesna edukacja nauczycieli. *Pedagogika Przedszkolna i Wczesnoszkolna*. 2016. Vol. 4. S. 133–145.

90. Kloch Z. Język i płeć: różne podejścia badawcze. *Pamiętnik Literacki*. 2000. № 1. S. 141–160.

91. Kozak E. Komunikacja werbalna i niewerbalna w porozumiewaniu się międzykulturowym. *Kultura i Edukacja*. 2005. Nr. 4. S. 52–58.

92. Kraśnicka I., Pstrąg J. Komunikacja niewerbalna w dydaktyce akademickiej. S.137–158. URL: [\(PDF\) Komunikacja niewerbalna w dydaktyce akademickiej /](#)

[Nonverbal communication in academic didactics \(researchgate.net\)](https://www.researchgate.net/publication/354111111) (Дата звернення: 14.10.2023)

93. Nonverbal Communication and Body Language / by edit. J. Segal, M. Smith, L. Robinson, G. Boose. *HelpGuide.org*. 2023. 9 p. URL: <https://www.helpguide.org/articles/relationships-communication/nonverbal-communication.htm> (Дата звернення: 27.10.2023).

94. Osika G. Komunikacja niewerbalna. *Zeszyty naukowe Politechniki Śląskiej. Seria «Organizacja i zarządzanie»*. 2008. Z. 43. S. 147–167.

95. Osior-Szot K. Różnice w stylach komunikacyjnych kobiet i mężczyzn : artykuł. *Media. Biznes. Kultura*. 2018. № 2(5). S. 171–184.

96. Pawiak A. Konflikt relacji a niewerbalna komunikacja nauczyciela z uczniami. Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007. S. 338–345. URL: <https://repozytorium.ukw.edu.pl/bitstream/handle/item/4020/Konflikt%20relacji%20a%20niewerbalna%20komunikacja%20nauczyciela%20z%20uczniami.pdf?sequence=4> (Дата звернення: 21.10.2023)

97. Podkowińska M. Płeć komunikacji – płeć w komunikacji. *Dyskursy Młodych Andragogów*. 2019. № 20. S. 431–439.

98. Różnice kulturowe w komunikacji niewerbalnej : artykuł. *BizTechESP*. Wrocław, 2019. URL: <https://www.biztechesp.pl/roznice-kulturowe-w-komunikacji-niewerbalnej/> (Дата звернення: 19.10.2023)

99. Skrok A., Średziński S. T. Komunikacja niewerbalna w teorii i praktyce. *Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej*. 2007. № 15. S. 121–127.

100. Sufa B. Komunikacja niewerbalna. O porozumiewaniu się nauczycieli i uczniów w edukacji wczesnoszkolnej : praca monograficzna. Kraków : Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2008. 152 s.

101. Wyrostkiewicz M. Teoria gender w świetle antropologii personalistycznej. *Wychowawca*. 2013. Nr. 5. S. 6–8.

ДОДАТКИ

СЛОВНИК ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ НЕВЕРБАЛЬНИХ ЗАСОБІВ КОМУНІКАЦІЇ

1) **аж за вухами лящить** – жадібно, з великим апетитом; швидко (тут і далі значення фразеологізмів подаємо за Словником української мови у 20 томах [66]): *Богдана пробувала, аж за вухами лящало* (І. Карпа, с. 57);

2) **аж зі штанів вистрибувати** – прикладати надмірні зусилля у здійсненні поставлених цілей для одержання потрібного результату; пишатися: – *Познайомтеся, це моя нова коханка! – чоловічок був на голову нижчий від Маши й аж вистрибував зі штанів від неймовірної гордості, що ця білявка прийшла з ним* (І. Карпа, с. 73);

3) **аж іскри з очей скачуть / сиплються** – підкреслення чийогось надмірного, надзвичайного гніву: *А пані як гляне на його, – аж іскри із очей скакнули, на лиці міниться* (Марко Вовчок, с. 21);

4) **аж молоко кисне (від очей, погляду)** – стає неприємно, моторошно: *На словах, як на цимбалах грає, а де ступить, то під нею лід мерзне, а як гляне, то од її очей молоко кисне аж молоко кисне (від очей, погляду)* – стає неприємно, моторошно: ... *а як гляне, то од її очей молоко кисне* (І. Нечуй-Левицький);

5) **блиснути очима (оком)** – швидко глянути, подивитися на когось: *Вона тільки блиснула на неї злими маленькими чорними очима* (І. Нечуй-Левицький, с. 99);

6) **витріщити / вилупити очі (баньки)** – широко розкрити очі, виражаючи здивування, безтямність, гнів; пильно, уважно або з цікавістю дивитися на кого-, що-небудь: *Старий Кайдаш витріщив очі на горня і не знав до чого воно йдеться* (І. Нечуй-Левицький, с. 53); – *Чого вилупив баньки? Не видів?* (М. Коцюбинський, с. 36);

7) **вищирити (вишкірити) зуби** – сміятися: *Петро вищирив свої хижі зуби і зайшовся реготом* (С. Андрухович, с. 46);

8) **відводити / відвести очі** – переставати, намагатися не дивитися: *Середнього зросту чоловік у чорній рясі, з темною бородою і очима, які він тут-таки відвів від Хлої ... (І. Карпа, с. 130);*

9) **вп'ялити очі, впитися [очима, поглядом]** – пильно, не відриваючись, дивитися: *Вона заворушилась і вп'ялила очі в той бік (О. Кобилянська, с. 41); Очі Фельса так і впилися в її гнучку стать, в її гарне лице з незвичайно сяючими очами (О. Кобилянська, с. 54);*

10) **встромити / потупити очі (погляд)** – не дивитися прямо на кого-небудь: *Радник потупив очі у шклянку і знов здвигнув плечима (О. Кобилянська, с. 15); Щоб одігнати його, Іван встромлює очі в живий вогонь (М. Коцюбинський, с. 27); Виснажена красуня-дружина, що сидить на підлозі центру зайнятості, втупившись в одну точку (І. Карпа, с. 169);*

11) **єлейна посмішка** – нещира, фальшива: – *Слухай, ну чого ти так мене не любиш? – пузань ввімкнув очевидно давно напрацьовану єлейну посмішку (І. Карпа, с. 121);*

12) **забивати / забити дух (дихання)** – змушувати важко дихати: *Петро стежить за моїм поглядом, якусь мить вдивляється в світле Аделине обличчя, і я бачу, як крізь нього прокочує хвиля почуттів – він і сам починає сяяти, йому забиває дух (С. Андрухович, с. 17);*

13) **задерти ноги (догори)** – померти, рідше – впасти: – *Дай сюди, бо як пхну, то й ноги задереш! (І. Нечуй-Левицький, с. 44); Омелько боявся, щоб не довелось через ту кашу вдруге задерти ноги догори, і мовчав (І. Нечуй-Левицький, с. 53);*

14) **закладати за комір** – уживати алкоголевмісні напої, напиватися: *Сара натхненно закладала за комір вже четвертий келих червоного вина (І. Карпа, с. 57);*

15) **згорати від сорому** – дуже бентежитися, ніяковіти, червоніти: *Хлоя тоді ледь не згоріла від сорому й огиди (І. Карпа, с. 152);*

16) **зміряти очима** – пильно, уважно оглянути: *Я зауважую, як змірює мене лихим **оком** пані Гелена Фестенбургова, одна з організаторок нашого міського аматорського театрального гуртка ... (С. Андрухович, с. 15); Зализана контролерка на одному з входів спершу гидливо **зміряла поглядом** Хлоїні подерті джинси ... і об'ємну куртку, а потім двома пальцями повернула її куртку (І. Карпа, с. 174);*

17) **кинути очима (оком, поглядом)** – швидко, мимохіть оглянути когось, що-небудь: *Карпо перейшов цвинтар і тільки встиг **кинути очима на** Мотрю (І. Нечуй-Левицький, с. 18);*

18) **лупати очима** – кліпаючи, мовчки дивитися, поглядати на кого-, що-небудь, не відповідати комусь; виявляти поглядом зацікавленість, дивуватися: *Пан бачить, що вже жінка важким духом дише, а все не важиться він бабусю наляяти; **луна очима** та кашляє, та ходить, – не знає, що вже йому й робити (Марко Вовчок, с. 23);*

19) **на виду (на обличчі) чорт сім кіп гороху змолотив** – хтось має дуже погане, страшне обличчя: – *Чи ти здурів? Хотина як вигляне в вікно, то на вікно три дні собаки брешуть, а на виду в неї неначе **чорт сім кіп гороху змолотив** (І. Нечуй-Левицький, с. 4);*

20) **надувати / надути губи** – гніваючись, ображаючись і т.ін., надавати обличчю незадоволеного вигляду: *Мило **надула губи** і так лукаво поглядала на нього (М. Коцюбинський, с. 45);*

21) **не відліплювати очей (погляду)** – довго дивитися на когось/щось: «Для розваги клієнтів», – пояснює Гальперн; але й справді – **спробуй очі від них відліпи**, поки крамар уже запаковує та лічить тобі те, що ти й не збиралася брати (С. Андрухович, с. 71);

22) **не зводити / не спускати очей** – пильно дивитися на кого-, що-небудь, стежачи, спостерігаючи за кимось, чимось: – **Не спускаючи з неї очей**, якими скував її всю, Юра блимнув зубами: – Такої, як ви, Палагно, бігме, не видів (М. Коцюбинський, с. 36); Їй би зараз спокійно, **не зводячи з нього очей**,

засміятися і, примруживши очі на сонце, неквапно допити своє вино (І. Карпа, с. 11);

23) **не показувати очей** – сховатися, не потрапляти на очі: – *Та це я перечула вже через людей на селі, – сказала Кайдашиха, – а Палажка завела нашу Мелашку десь, мабуть, під шум чи під греблю та й очей не показує* (І. Нечуй-Левицький, с. 97);

24) **обвести / обводити очима** – оглядати кого-, що-небудь; дивитися на когось--щось, обдивлятися, роздивлятися: *Мелашка обвела очима прочан і вгляділа семиторських молодичь* (І. Нечуй-Левицький, с. 105);

25) **огріти по пиці** – вдарити: *Він не договорив, бо Botega Venetta [сумка], добряче напхана косметикою, ключами та іншими нелегкими речами, з розмаху огріла його по пиці* (І. Карпа, с. 29);

26) **оком не повести** – не звертати уваги, не дивитися: *Не пропустивши вперед африканку, з трамваю вивалився по-хіпстерськи бородатий арабський мачо й навіть оком не повів у бік Хлої ...* (І. Карпа, с. 15);

27) **переводити / перевести очі (погляд)** – поглядати, почати дивитися на кого-небудь іншого, на щось інше: *Богдана глянула на нього, перевела погляд на вершечок Ейфелевої вежі ...* (І. Карпа, с. 8);

28) **поглядати скося** – ставитися недоброзичливо або з підозрою до кого-небудь, виявляти своє незадоволення кимось: *Карпо все стояв та скося поглядав на Мотрю* (І. Нечуй-Левицький, с. 19); *Вони обидві кинулись до роботи, але Мотря не вимітала хати та все поглядала скося на свекруху* (І. Нечуй-Левицький, с. 35);

29) **подавати голос** – видавати певні звуки, обзиватися, починати говорити: – *Скоро буде заправка, – відповів я. – І випити чого-небудь, – подав голос Болік* (С. Жадан, с. 8);

30) **потовкти обличчя (лице, писок)** – побити когось: *Останнього разу потовкли писок якомусь Пйотрові Гурському – «так, що його обличчя стало*

подібним до будь-якого іншого, лише не людського лиця» (С. Андрухович, с. 31);

31) **проводити / провести очима** – довго, не відриваючись, дивитися: *Машиа **провела очима** красиву парижанку років тридцяти п'яти ...* (І. Карпа, с. 124);

32) **(про)цідити крізь зуби** – говорити неохоче, невиразно, ледве розтуляючи рот: «Дивуюсь, чому ти не вилила на мене гарячого лугу», – **процідив крізь зуби Петро** (С. Андрухович, с. 82); *Якщо вже мусить-таки на мене глянути, то звужує очі у вузькі щілинки, міцно стискає губи. Слова **цідить крізь зуби**, ніби крізь сито* (С. Андрухович, с. 45);

33) **свердлити очима (поглядом)** – пильно, пронизливо дивитися на когось/щось: *Коли вони вперше, перед тим довго **свердлячи одне одного очима**, поцілувалися між двох дверей на виході з бару ...* (І. Карпа, с. 52);

34) **скреготати зубами** – проявляти роздратування, невдоволення, гнів: *... тато видихнув, **поскреготав зубами** і наказав їй негайно повертатися* (І. Карпа, с. 27);

35) **стискати зуби** – стримуючи свої почуття, бажання; напруживши всі сили: – *Добре, – Рита щосили **стискала зуби*** (І. Карпа, с. 107);

36) **топити очі** – невідривно дивитися, милуватися: *Хлоя то намагалася хапати поглядом дерева, то безнадійно **топила очі** у каші трави на узбіччі ...* (І. Карпа, с. 95);

37) **умиватися слізьми (слізеньками)** – гірко, невтішно плакати: – *Чому господь не дав йому панства-багатства! – викрикну панночка та так і **вмиється слізеньками**, по кімнаті бігає, руки заломуючи* (Марко Вовчок, с. 17);

38) **хапати поглядом (очима)** – швидко помічати щось, поглядати: *Хлоя то намагалася **хапати поглядом** дерева ...* (І. Карпа, с. 95).